

Prioritizing Provincial Investment Policies Based on the Regional Development Trap and Provincial Per Capita Income

Abbas Arabmāzār¹ , Alirezā Lashkari²
Yāser Hājipour³

1. Associate Professor, Faculty of Economics and Political Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.
ab_arabmazar@sbu.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Economics, Research Institute of Hawzeh and University, Qom, Iran.
alilashkari@rihu.ac.ir
3. PhD Candidate in Islamic Economics, Research Institute of Hawzeh and University, Qom, Iran
(Corresponding Author).
yhajipour@rihu.ac.ir

Received: 2026/02/28; Accepted 2026/04/21

This article is derived from the doctoral thesis on Islamic Economics at the Research Institute of Hawzah and University

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Unregulated markets exacerbate regional inequality, and reducing such inequality requires government policy intervention. One such policy is investment in production. Policymaking, however, necessitates answering the question of which regions should be targeted. To address this, regions must be classified, and such classification is essential for several reasons. First, not all regions of a country share identical characteristics; nevertheless, there are categories under which regions exhibit similar

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

features. Second, the normative justifications for implementing policies, as well as their importance and priority, differ across categories. Third, the type of policies appropriate for each category varies. Hence, one objective of this study is to classify Iran's provinces. On the other hand, prioritising among these categories is necessary to achieve regional justice, because progress without justice is inconsistent with Islamic norms. According to the view of Shahīd Ṣadr, social security in Islam is realised in two stages. In the first stage, the government provides employment opportunities for all individuals so that they can meet their needs with dignity through their own market activities. In the second stage, the government provides financial support to those who remain poor due to unemployment or low income. Therefore, to achieve regional justice, attention to two Islamic normative criteria—poverty alleviation and the provision of employment opportunities—is essential.

Methodology: This study employs an analytical-descriptive method to prioritise Iran's provinces based on data from 2011 to 2021 (1390–1400 SH), using two criteria: the Regional Development Trap and provincial per capita income. The regional development trap refers to a situation where a region fails to maintain its economic dynamism relative to its own past or relative to the national scale. To calculate the regional development trap, three indicators are used: regional per capita income, regional employment ratio, and regional labour productivity.

Furthermore, based on the provincial per capita income index, provinces are divided into three groups: high-income (above the national average), middle-income (between 75% and 100% of the national average), and low-income (below 75% of the national average). Each province that falls within one group for at least six years during the period 2011–2021 is assigned to that group.

Low-income provinces face a higher probability of poverty. Meanwhile, production and employment decline in provinces that are trapped in or exposed to the regional development trap. Thus, the combination of the two criteria—regional development trap and provincial per capita income—aligns with the two Islamic normative criteria (poverty alleviation and employment generation). Moreover, poverty alleviation, due to its immediate tangible effects, takes higher policy priority than the development trap. Based on these considerations, provinces are classified into five priority categories:

1. First priority: Low-income provinces trapped in the development trap.

2. Second priority: Low-income provinces without the development trap.
3. Third priority: Middle-income provinces trapped in the development trap.
4. Fourth priority: High-income provinces trapped in the development trap or middle-income provinces without the trap.
5. Fifth priority: High-income provinces without the development trap.

Results: Based on data including oil, eight provinces are identified as trapped in or exposed to the regional development trap; based on data excluding oil, this number rises to fourteen provinces. Between these two calculation methods, the excluding-oil approach is more accurate because when the country's oil revenues decline, calculations that include oil may conceal the development trap of some provinces. When national oil revenues are in severe decline, the situation where a province performs worse than the national average—which is an indicator of the trap—can remain hidden in calculations. For a correct comparison between the provincial and national scales, the same conditions must be considered at both levels; that is, provinces without oil should be compared with the national excluding-oil situation. Even for oil-producing provinces, the oil share must be deducted, and then the province's condition should be compared with the national excluding-oil situation, because most provincial oil revenues are not actually provincial income but are deposited into the national treasury. Therefore, excluding-oil data should be used for all provinces.

By combining the two criteria—regional development trap and provincial per capita income (based on excluding-oil data)—the five fold provincial prioritisation is obtained as follows:

- First priority: Īlām, Chahārmahāl o Bakhtīārī, Sīstān o Balūchestān, and Qom.
- Second priority: Āzarbāyjān e Gharbī, Ardabīl, Khorāsān e Janūbī, Khorāsān e Razavī, Khorāsān e Shomālī, Kordestān, Golestān, and Lorestān.
- Fifth priority: Yazd, Semnān, and Zanjān.

It should be noted that Sīstān o Balūchestān is technically low income without the trap, thus falling under the second priority; however, we have placed it in the first priority because its 11 year average per capita income (at constant 2021 prices) is roughly one third of the national average over this period, indicating its severely disadvantaged condition.

Discussion and Conclusion: According to the above prioritisation, different policy recommendations are proposed for the five categories:

- For the first two priority categories, investment policies should focus on the adoption of existing technologies from other regions.
- For the third and fourth priority categories, policies should aim at innovation at the technological frontier.

Additionally, for the first two priority categories, it is recommended that the government encourage private sector investment through measures such as providing spatial planning information, offering tax discounts to investors, and implementing a regional minimum wage law. Of course, evaluating the success of this policy package requires case studies and place based research.

Furthermore, to achieve regional justice, it is proposed that bank financing mechanisms be directed in accordance with the five fold priorities, because under Article 2 of the Central Bank Act, one of the Central Bank's objectives is to realise the economic goals set forth in the Constitution (including Articles 43 and 48). Hence, the Central Bank is obliged to manage banking facilities in a way that ensures regional justice in financing.

An evaluation of the banking system's performance during 2011–2021 shows that banks' operations were not aligned with the above five fold prioritisation; rather, they were largely driven by market mechanisms that exacerbate regional inequality. Indicators such as the facilities to deposits ratio and per capita facilities are higher in some fourth and fifth priority provinces than in first and second priority ones. Even if these two indicators were equalised across all provinces, regional inequality would not necessarily decrease; self reinforcing cycles of regional inequality would persist because population also matters. Therefore, in allocating banking facilities, the absolute facilities indicator must also be taken into account.

Keywords: Investment, Development Trap, Per Capita Income, Regional Justice, Banking Facilities.

Cite this article: Arabmāzār, Abbas, Lashkari, Alirezā, and Hājipour, Yāser (2026). Prioritizing Provincial Investment Policies Based on the Regional Development Trap and Provincial Per Capita Income. *Journal of Economic Essays; an Islamic Approach*, 24(50): 7-45.

تعیین اولویت سیاست‌های سرمایه‌گذاری استانی؛ با معیار تله توسعه منطقه‌ای و درآمد سرانه استانی

عباس عرب‌مازار^۱ ، علیرضا لشکری^۲یاسر حاجی‌پور^۳

۱. دانشیار، دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

omidezanlo@gmail.com

۲. دانشیار، گروه اقتصاد، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

omidezanlo@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری اقتصاد اسلامی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

omidezanlo@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱

این مقاله، مستخرج از رساله دکتری اقتصاد اسلامی در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه می‌باشد.

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: بازارهای بی‌ضابطه به تشدید نابرابری منطقه‌ای منجر می‌شود و کاهش آن نیازمند سیاست‌گذاری دولت است. یکی از این سیاست‌ها، سرمایه‌گذاری در تولید است. از طرفی سیاست‌گذاری، نیازمند پاسخ به این سؤال است که این سیاست در کدام مناطق باید اجرا شود؟ برای پاسخ به این سؤال، باید مناطق مختلف را دسته‌بندی نمود و این دسته‌بندی، به چند دلیل ضروری است. نخست، همه مناطق

یک کشور، ویژگی‌های یکسانی با یکدیگر ندارند؛ اما دسته‌هایی وجود دارد که مناطق ذیل هر دسته، ویژگی‌های مشابهی دارند. دوم، «دلایل هنجاری» اجرای سیاست‌ها و همچنین، «اهمیت و اولویت» در دسته‌های مختلف، متفاوت است. سوم، «نوع سیاست‌ها» در دسته‌های مختلف، متفاوت است. بنابراین، یکی از اهداف این مطالعه، دسته‌بندی استان‌های مختلف است.

از طرفی اولویت‌بندی میان دسته‌ها، با هدف تحقق عدالت منطقه‌ای ضروری می‌باشد؛ زیرا پیشرفت بدون عدالت، مطابق با هنجارهای اسلامی نیست. براساس دیدگاه شهید صدر، تأمین اجتماعی در اسلام در دو مرحله انجام می‌شود. در مرحله اول، دولت زمینه اشتغال را برای همه افراد فراهم می‌نماید تا نیازهایشان را عزتمندانه و توسط فعالیت خودشان در بازار تأمین کنند. در مرحله دوم، دولت، افرادی را که به دلیل بیکاری یا کم‌درآمدی، فقیر هستند، تحت حمایت مالی قرار می‌دهد. بنابراین، برای تحقق عدالت منطقه‌ای، توجه به دو «معیار هنجاری اسلامی» (رفع فقر و فراهم کردن فرصت‌های شغلی) ضروری می‌باشد.

روش: این مطالعه با روش تحلیلی-توصیفی، استان‌های مختلف ایران را براساس داده‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ و به کمک دو معیار «تله توسعه منطقه‌ای» و «درآمد سرانه استانی» اولویت‌بندی می‌کند. تله توسعه منطقه‌ای، وضعیت منطقه‌ای است که نمی‌تواند پویایی اقتصادی خود را نسبت به «گذشته» خود یا نسبت به مقیاس «ملی» حفظ کند. برای محاسبه تله توسعه منطقه‌ای، از سه شاخص «درآمد سرانه منطقه‌ای»، «نسبت اشتغال منطقه» و «بهره‌وری نیروی کار منطقه» استفاده می‌شود. از طرفی براساس شاخص درآمد سرانه استانی، استان‌ها در سه گروه «پدرآمد (بالتر از میانگین ملی)»، «درآمد متوسط (بین ۷۵-۱۰۰٪ میانگین)» و «کم‌درآمد (کمتر از ۷۵٪ میانگین ملی)» تقسیم‌بندی می‌شود. هر استانی که حداقل ۶ سال از بازه ۱۳۹۰-۱۴۰۰ را ذیل یک گروه باشد، در آن گروه قرار داده می‌شود.

استان‌های کم‌درآمد، احتمال فقر بیشتری دارند. از طرفی تولید و اشتغال، در استان‌های گرفتار یا در معرض تله توسعه منطقه‌ای، رو به افول می‌رود؛ ازاین‌رو ترکیب دو معیار تله توسعه منطقه‌ای و درآمد سرانه استانی، متناسب با دو «معیار هنجاری اسلامی» (رفع فقر و فراهم کردن زمینه اشتغال) می‌باشد. افزون‌براین، رفع فقر به دلیل اثرات بالفعلش، از اولویت سیاست‌گذاری بیشتری نسبت به تله توسعه منطقه‌ای برخوردار است. با توجه به این نکات، استان‌ها ذیل ۵ دسته اولویت‌بندی می‌شود:

استان‌های کم‌درآمد و گرفتار تله توسعه (اولویت اول)، استان‌های کم‌درآمد بدون تله توسعه (اولویت دوم)، استان‌های درآمد متوسط گرفتار تله توسعه (اولویت سوم)، استان‌های پردرآمد گرفتار تله توسعه یا استان‌های درآمد متوسط بدون تله توسعه (هر دو ذیل اولویت چهارم) و استان‌های پردرآمد بدون تله توسعه (اولویت پنجم).

نتایج: براساس داده‌های با نفت، ۸ استان و براساس داده‌های بدون نفت، ۱۴ استان گرفتار یا در معرض تله توسعه منطقه‌ای هستند. از بین این دو نحوه محاسبه، محاسبه «بدون نفت» دقیق‌تر است؛ زیرا در شرایطی که درآمدهای نفتی کشور افول می‌کند، محاسبات با نفت، تله توسعه برخی استان‌ها را مخفی می‌کند. وقتی درآمدهای نفتی کشور در حال افول شدید است، «وضعیت بدتر بودن یک استان در مقایسه با کشور» (که نشانگر یک عنصر تله است)، می‌تواند در محاسبات «مخفی» بماند. به‌منظور مقایسه صحیح بین مقیاس استان و کشور، در هر دو مقیاس، باید وضعیت یکسانی در نظر گرفته شود؛ یعنی «استان‌های بدون نفت» باید با وضعیت «بدون نفت کشوری» مقایسه شوند؛ حتی در استان‌های «با نفت» نیز باید میزان نفت کسر شود و سپس وضعیت استان با وضعیت «بدون نفت کشوری» مقایسه شود؛ زیرا عمده درآمدهای نفتی استانی، درحقیقت، درآمد استان نیستند؛ بلکه به خزانه ملی واریز می‌شوند. بنابراین، در مورد همه استان‌ها باید از داده‌های بدون نفت استفاده کنیم.

با ترکیب دو معیار تله توسعه منطقه‌ای و درآمد سرانه استانی (براساس داده‌های بدون نفت)، اولویت‌بندی پنج‌گانه استانی به‌دست می‌آید؛ ایلام، چهارمحال‌وبختیاری، سیستان و بلوچستان و قم، اولویت اول، استان‌های آذربایجان غربی، اردبیل، خراسان جنوبی، خراسان رضوی، خراسان شمالی، کردستان، گلستان و لرستان اولویت دوم هستند و یزد، سمنان و زنجان نیز اولویت پنجم سیاست‌گذاری هستند. ضمناً استان سیستان و بلوچستان، کم‌درآمد بدون تله می‌باشد؛ یعنی ذیل اولویت دوم است؛ اما این استان را ذیل اولویت اول قرار دادیم؛ زیرا «متوسط ۱۱ ساله» درآمد سرانه استان سیستان به قیمت ثابت سال ۱۴۰۰، حدوداً یک سوم میانگین کشوری در این بازه است که نشانگر وضعیت نامناسب این استان می‌باشد و بنابراین، ذیل اولویت اول قرار داده شد.

بحث و نتیجه‌گیری: متناسب با اولویت‌بندی یادشده، در دسته‌های پنج‌گانه مناطق، پیشنهاد‌های سیاستی متفاوتی قابل ارائه است؛ در دو دسته اول، سیاست‌های سرمایه‌گذاری در «پذیرش فناوری‌های

موجود» از سایر مناطق، اما در دسته سوم و چهارم، سیاست‌های «نوآوری در مرز فناوری» پیشنهاد می‌شود. همچنین، در دو دسته اول، پیشنهاد می‌شود دولت با سیاست‌هایی از قبیل ارائه اطلاعات آمایشی، تخفیف‌های مالیاتی برای سرمایه‌گذاران و قانون حداقل دستمزد منطقه‌ای، بخش خصوصی را تشویق به سرمایه‌گذاری در این مناطق نماید. البته ارزیابی موفقیت این بسته سیاستی نیازمند مطالعات موردی و پژوهش‌های مکان‌محور است.

افزون‌براین، پیشنهاد می‌شود به‌منظور تحقق عدالت منطقه‌ای، سازوکارهای تأمین مالی بانکی متناسب با اولویت‌های پنج‌گانه یادشده، جهت‌دهی شوند؛ زیرا مطابق ماده ۲ قانون بانک مرکزی، یکی از اهداف بانک مرکزی، تحقق اهداف اقتصادی مندرج در قانون اساسی (از جمله اصل ۴۳ و ۴۸ قانون اساسی) می‌باشد. بنابراین، بانک مرکزی موظف است تسهیلات بانکی را به‌نحوی مدیریت کند که عدالت منطقه‌ای در تأمین مالی محقق شود.

ارزیابی عملکرد سیستم بانکی در بازه ۱۳۹۰-۱۴۰۰، نشان می‌دهد عملکرد بانک‌ها همسو با اولویت‌بندی پنج‌گانه یادشده نبوده، بلکه عمدتاً ناشی از مکانیسم‌های بازاری تشدیدکننده نابرابری منطقه‌ای بوده است؛ شاخص‌هایی مانند «نسبت تسهیلات به سپرده» و «تسهیلات سرانه» در برخی استان‌های اولویت چهارم و پنجم بالاتر از استان‌های اولویت اول و دوم است. حتی اگر این دو شاخص در همه استان‌ها برابر شود، لزوماً نابرابری منطقه‌ای کاهش نمی‌یابد؛ بلکه چرخه‌های خودتقویت‌کننده نابرابری منطقه‌ای تداوم می‌یابند؛ زیرا «جمعیت» نیز اهمیت دارد؛ بنابراین، در ارائه تسهیلات بانکی، شاخص «تسهیلات مطلق» نیز باید مورد توجه قرار گیرند.

واژگان کلیدی: سرمایه‌گذاری، تله توسعه، درآمد سرانه، عدالت منطقه‌ای، تسهیلات بانکی.

استناد: عرب‌مازار، عباس، لشکری، علیرضا، و حاجی‌پور، یاسر (۱۴۰۵). تعیین اولویت سیاست‌های سرمایه‌گذاری استانی؛ با معیار تله توسعه منطقه‌ای و درآمد سرانه استانی. مجله جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی ۲۴(۵۰): ۷-۴۵.

مقدمه

مکانیسم‌های بازار بی‌ضابطه، نابرابری منطقه‌ای را تشدید می‌کنند (اوتاویانو و تیس^۱، ۲۰۰۴، ص ۲۵۶۵). هرچند نظریه اقتصاد خرد نئوکلاسیکی با فرض بازار رقابت کامل و «تحرک کامل»^۲ عوامل تولید بین مناطق مختلف ادعا می‌کند بازار در بلندمدت، نابرابری منطقه‌ای را کاهش می‌دهد (پایک و همکاران، ۲۰۱۷، ص ۶۰-۶۳)، اما در مقابل، اغلب نظریات توسعه منطقه‌ای، این نظریه را از حیث مفروضات و نتایج، رد کرده‌اند؛ مثلاً نظریه جغرافیای اقتصادی جدید^۴ که نسخه اصلاح‌شده نظریه نئوکلاسیک است، مفروضاتی مانند بازار رقابت انحصاری (در مورد بخش صنعت) را جایگزین بازار رقابت کامل می‌کند و با اضافه کردن نیروهای تجمع^۵ و نیروهای پراکندگی^۶ بازار، به تحلیل‌ها، نشان می‌دهد که بازار، می‌تواند نابرابری منطقه‌ای را تشدید کند. این نظریه فرض می‌کند یک کشور، در ابتدا دو منطقه کاملاً یکسان جنوب و شمال داشته باشد؛ یک شوک کوچک (مانند مهاجرت کارگران از منطقه جنوب به شمال) اگر منجر به غلبه نیروهای تجمع بر نیروهای پراکندگی شود، می‌تواند تجمع خودتقویت‌کننده^۷ در منطقه شمال ایجاد کند که موجب نابرابری منطقه‌ای پایدار می‌شود. همچنین به دلیل اثر دسترسی به بازار (که یک نیروی تجمع‌بازاری است)، ساکنان جنوب نیز ممکن است در شمال سرمایه‌گذاری کنند؛ آنچنان‌که لوکاس نیز معتقد است به دلیل اثرات جانبی فناوری در کشورهای پیشرفته، سرمایه به سمت مناطق فقیر حرکت نمی‌کند (بالدوین و همکاران، ۲۰۰۳، ص ۲۹-۳۵، ۶۸، ۸۷-۸۸).^۸ بنابراین مناطق کمتر توسعه‌یافته نه تنها از کمبود سرمایه‌گذاری رنج می‌برند، بلکه با چالش خروج سرمایه نیز مواجه هستند.

افزون‌براین، مکانیسم‌های بازاری دیگری نیز موجب تشدید نابرابری منطقه‌ای می‌شوند؛ از جمله: نخست، بالاتر بودن ضریب فزاینده‌کینزی منطقه‌ای^۹ در مناطق توسعه‌یافته نسبت به مناطق

-
1. Ottaviano & Thisse
 2. perfect mobility
 3. Pike, Rodríguez-Pose & Tomaney
 4. New Economic Geography (NEG)
 5. agglomeration forces
 6. dispersion forces
 7. self-reinforcing
 8. Baldwin
 9. Keynesian regional multiplier

کمتر توسعه یافته (مک کین، ۲۰۱۳، ص ۱۶۶-۱۷۲)؛^۱ دوم، خود تقویت کننده بودن ساختار تقسیم کار میان مناطق توسعه یافته و مناطق کمتر توسعه یافته (بر اساس دیدگاه‌های مارکسیستی) (دانفورد، ۲۰۱۶)؛^۲ و سوم، سرریزهای دانش درون منطقه‌ای (مثلاً تا فاصله ۲۰۰ یا ۳۰۰ کیلومتری در اروپا) (مک کین و ورت، ۲۰۱۹)^۳ که به مثابه یک نیروی تجمع قوی، موجب رشد درونزای شمال می‌شود (بالدوین و همکاران، ۲۰۰۳، ص ۱۷۳ و ۱۸۲-۱۸۴). بنابراین، نابرابری منطقه‌ای با مکانیسم‌های متعدد بازاری تشدید می‌شود. به بیان میردال^۴ (۱۹۵۷، ص ۱۳ و ۲۳-۲۵) برخی مناطق با شوک‌های منفی و چرخه‌های خود تقویت کننده، به سمت توسعه نیافتگی سوق می‌یابند و برخی مناطق برعکس.

افزون بر اینها، مطابق تحلیل فارول^۵ و دو تن از استادان برجسته مدرسه اقتصادی لندن (LSE) -رودریگز پوز و استورپر- مشکل، صرفاً وجود نابرابری‌های منطقه‌ای نیست، بلکه مشکل دیگر این است که نابرابری منطقه‌ای به «ظرفیت‌های واگرا»^۶ در بین مناطق و «توسعه نیافتگی ماندگار (یا با دوام)»^۷ منجر می‌شود. واگرایی ظرفیت‌ها و توسعه نیافتگی با دوام ناشی از عوامل مختلفی است؛ از جمله، سطوح پایین سرمایه انسانی، ظرفیت پایین برای «نوآوری یا جذب نوآوری‌های موجود» و ضعف نهادی مناطق عقب مانده که مانع از خروجشان از تله‌های رشد پایین می‌شود (فارول و همکاران، ۲۰۱۱).^۸ نتیجه آنکه مکانیزم‌های بازاری مختلفی، سبب نابرابری‌های منطقه‌ای، واگرایی ظرفیت‌ها و توسعه نیافتگی مداوم در مناطق کمتر توسعه یافته می‌شوند.

بنابراین، کاهش نابرابری منطقه‌ای نیازمند سیاست گذاری دولت است. یکی از این سیاست‌ها، سیاست سرمایه گذاری در تولید است که موفقیتش نیازمند ملاحظات فراوانی است. با وجود این، با صرف نظر از اینکه چه سیاستی موفقیت آمیز خواهد بود، یک مسئله مهم این است که این سیاست‌ها در کدام مناطق باید اجرا شوند. یکی از راه‌های اولویت بندی استان‌ها جهت اعمال سیاست‌های

1. McCann

2. Dunford

3. Van Oort

4. Myrdal

5. Farole

6. divergent capacities

7. persistent (or durable) underdevelopment

8 Farole, Rodríguez-Pose & Storper

سرمایه‌گذاری این است که از ترکیب معیار تله توسعه منطقه‌ای و درآمد سرانه استانی استفاده کنیم؛ به‌ویژه که داده‌های «سرمایه‌گذاری منطقه‌ای» در ایران ارائه نمی‌شود. ساختار این مطالعه که با روش تحلیلی-توصیفی صورت می‌گیرد، بدین صورت است که پس از مقدمه، پیشینه پژوهش و سپس روش تحقیق، یافته‌های تحقیق، نتایج و پیشنهادهای سیاستی و در انتها جمع‌بندی ارائه می‌شود.

پیشینه پژوهش

ایامارینو^۱ و همکاران (۲۰۱۹) مناطق مختلف اتحادیه اروپا را براساس معیار «درآمد سرانه منطقه‌ای» در چهار گروه دسته‌بندی نموده‌اند. دیمر^۲ و همکاران (۲۰۲۲) مناطق اروپا را براساس معیار «تله توسعه منطقه‌ای» دسته‌بندی نموده و نتایج یادشده را با گروه‌بندی مناطق براساس معیار «درآمد سرانه منطقه‌ای» ترکیب کرده‌اند. در مطالعات داخلی، استان‌ها با دو معیار «تله توسعه منطقه‌ای» و «درآمد سرانه منطقه‌ای» رتبه‌بندی نشده‌اند؛ اما تحقیقات فراوانی پیرامون ارزیابی نابرابری منطقه‌ای یا رتبه‌بندی سطح توسعه‌یافتگی استان‌ها صورت گرفته است.

جعفری و همکاران (۱۳۹۹) براساس ۳۰ شاخص اقتصادی سال ۱۳۹۵، دسته‌بندی چهارگانه استانی ارائه می‌کنند؛ اصفهان، خراسان رضوی، تهران، کرمان، فارس، آذربایجان شرقی در بالاترین سطح توسعه و استان‌های اردبیل، قزوین، قم، کرمانشاه، ایلام، چهارمحال و بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد در پایین‌ترین سطح توسعه قرار دارند. اسکندری عطا و همکاران (۱۳۹۸) با اندازه‌گیری شاخص نابرابری ضریب تغییرات وزنی-جمعیتی (PW-CV) نشان می‌دهند استان‌های ایران طی بازه ۱۳۸۵-۱۳۹۴ رشد بسیار نابرابری داشته‌اند. آزادی و همکاران (۱۳۹۸) با خوشه‌بندی شش‌گانه سطح توسعه استان‌ها در بازه ۱۳۶۰-۱۳۹۲ نشان می‌دهند که تهران، توسعه‌یافته‌ترین و ایلام، کم‌برخوردارترین استان می‌باشد. پریزادی و میرزازاده (۱۳۹۷) با بررسی داده‌های ۱۳۴۵-۱۳۹۰ نشان می‌دهند که تهران همواره بالاترین سطح توسعه‌یافتگی و سیستان و بلوچستان پایین‌ترین سطح توسعه را داشته است. ضرابی و ایزدی (۱۳۹۲) با استفاده از ۲۲ شاخص و دسته‌بندی استان‌ها در ۵ گروه بیان می‌کنند که تهران، اصفهان،

1. Iammarino

2. Diemer

آذربایجان شرقی و فارس، گروه بسیار برخوردار بوده و خراسان جنوبی، خراسان شمالی، سمنان، کهگیلویه و بویراحمد و قم گروه بسیار محروم می‌باشد. ضمناً نویسندگان، «اولویت اول برنامه‌ریزی» را به گروه بسیار محروم و «اولویت پنجم برنامه‌ریزی» را به گروه بسیار برخوردار می‌دهند.

مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۹۳) با بهره‌گیری از روش «فراتحلیل» و با بررسی ۱۰۷ مقاله طی سال‌های ۱۳۶۹-۱۳۹۳ وجود نابرابری منطقه‌ای (از حیث شاخص‌هایی همچون اشتغال) را کاملاً مشهود می‌داند و الگوی فضایی را الگوی مرکز-پیرامون معرفی می‌کند. آزاده و تیزچنگ (۱۳۹۹) با روش «فراتحلیل» و با بررسی ۱۹ مقاله نشان می‌دهند که نابرابری منطقه‌ای طی ۳۰ سال گذشته، تغییر چندانی نداشته است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود تاکنون هیچ مطالعه داخلی برای تعیین اولویت سیاست‌های سرمایه‌گذاری، استان‌های کشور را با دو معیار «تله توسعه منطقه‌ای» و «درآمد سرانه منطقه‌ای» رتبه‌بندی نکرده است؛ بنابراین مطالعه حاضر به چنین امری می‌پردازد.

روش تحقیق

ضرورت به‌کارگیری دو معیار «تله توسعه منطقه‌ای» و «درآمد سرانه منطقه‌ای»

«تله توسعه منطقه‌ای»^۱ (یا دام توسعه منطقه‌ای) مفهومی است که توسط دیمر و همکاران معرفی شده است. تله توسعه منطقه‌ای، وضعیت منطقه‌ای است که نمی‌تواند پویایی اقتصادی خود را از حیث درآمد، بهره‌وری و اشتغال، نسبت به «گذشته» خود حفظ کند، یا عملکرد ضعیفی نسبت به مقیاس «ملی» دارد. به‌دیگرسخن، اگر رفاه ساکنان یک منطقه نسبت به عملکرد گذشته آن منطقه و عملکرد مقیاس ملی بهبود نیابد، می‌توان گفت آن منطقه در دام توسعه گرفتار شده است. تله توسعه منطقه‌ای می‌تواند در مناطق با سطح درآمد سرانه «پایین»، «متوسط» یا «بالا» اتفاق بیفتد آنچنان‌که هر سه مورد در اتحادیه اروپا مشاهده می‌شود (دیمر و همکاران، ۲۰۲۲).^۲

براساس مباحث سابق می‌توان گفت مناطق با سطح درآمد پایین که گرفتار «تله توسعه منطقه‌ای» هستند، دچار «توسعه‌نیافتگی مداوم» هستند؛ اما به‌کار بردن مفهوم «توسعه‌نیافتگی مداوم» در مورد

1. Regional Development Trap

2. Diemer, Iammarino, Rodríguez-Pose & Storper

مناطق با سطوح درآمدی متوسط یا بالا چندان صحیح نیست و چه‌بسا موجب کژتابی شود؛ زیرا اغلب مناطق با سطوح درآمدی متوسط و بالا، بالفعل دچار توسعه‌نیافتگی نیستند؛ اما به دلیل تله توسعه منطقه‌ای، روند رو به زوالی پیدا کرده‌اند. بنابراین، می‌توان در مورد این مناطق، اصطلاح تله توسعه منطقه‌ای را به کار ببریم؛ هر چند که بالفعل توسعه‌نیافتگی مداوم ندارند.

دیمر و همکاران به منظور مقایسه مفهوم «تله توسعه منطقه‌ای» با مفاهیم مشابه می‌نویسند در اقتصاد توسعه و رشد، تله‌ها یک وضعیت پایدار از «توسعه کم»، «رشد کم در بلندمدت»، یا «رشد همراه با توقف و سپس حرکت»^۱ که باعث رکود درآمد می‌شود، می‌باشند. «تله توسعه منطقه‌ای» در مورد مناطق با «سطح درآمد متوسط»، مشابه «تله درآمد متوسط»^۲ کشورهاست (هرچند که تفاوت‌هایی نیز دارند)؛^۳ تله درآمد متوسط کشورها زمانی رخ می‌دهد که کشور، از سطح درآمد پایین به درآمد متوسط گذر کرده، اما در ادامه، کاهش پایدار در رشد اقتصادی، رکود یا حتی نرخ رشد منفی را تجربه می‌کند و در درآمد متوسط به دام می‌افتد و توانایی ارتقا به سطح درآمد بالاتر را ندارد.

در اقتصادهای گرفتار در تله درآمد متوسط، هزینه‌های تولید (مانند هزینه نیروی کار، زمین و...)، بالاتر از هزینه‌های کشورهای کم‌درآمد است؛ درحالی‌که سطح مهارت‌ها و توانایی نوآوری آنها هنوز زیر سطح کشورهای پردرآمد می‌باشد. بنابراین، آنها از نظر ساختاری بین این دو گروه قرار گرفته‌اند. کشورهای کم‌درآمد می‌توانند طی چند سال با جهش‌های رشد سریع از سطح کم‌درآمدی عبور کنند؛ زیرا نسبتاً ارزان هستند، اما با نزدیک شدن به سطوح درآمد متوسط نمی‌توانند از طریق استراتژی‌های آغازین - یعنی انتقال نیروی کار از کشاورزی به صنعت صادرات‌محور و استفاده از فناوری‌های خارجی موجود در سایر مناطق - ادامه دهند؛ بلکه حتماً محتاج نوآوری هستند.

همچنین، تله توسعه منطقه‌ای می‌تواند در مناطق با «درآمد بالا» اتفاق بیفتد. در این مناطق، فقدان پویایی، لزوماً از ناحیه تولید ناخالص داخلی سرانه صورت نمی‌گیرد؛ بلکه ناشی از عدم بهره‌وری،

1. Stop-and-go growth

2. Middle-income Trap

۳. مثلاً یکی از تفاوت‌های «تله توسعه منطقه‌ای» با «تله درآمد متوسط» کشورها این است که تله درآمد متوسط، صرفاً براساس تولید ناخالص داخلی سرانه محاسبه می‌شود؛ درحالی‌که تله توسعه منطقه‌ای افزون‌بر تولید ناخالص داخلی سرانه، براساس بهره‌وری و اشتغال نیز سنجیده می‌شود. همچنین، تله درآمد متوسط، صرفاً در مورد کشورهای با درآمد متوسط مطرح می‌شود؛ درحالی‌که تله توسعه منطقه‌ای در مورد مناطق زیرملی و با سطوح درآمدی پایین یا بالا نیز قابل مطرح شدن است.

عدم رشد اشتغال یا کاهش ظرفیت نوآوری است (دیمر و همکاران، ۲۰۲۲). براساس آنچه گفته شد، سیاست‌های «سرمایه‌گذاری منطقه‌ای» بدون توجه به «تله‌های توسعه منطقه‌ای» موفقیت‌آمیز نخواهد بود؛ زیرا بسیاری از علل تله توسعه منطقه‌ای، مکانیسم‌های خودتقویت‌کننده هستند و نابرابری منطقه‌ای را بازتولید می‌کنند. براساس این، فارول و همکاران (۲۰۱۱)، موفقیت سیاست انسجام^۱ اتحادیه اروپا - که از سال ۱۹۸۹ با هدف کاهش نابرابری منطقه‌ای اتخاذ شده است - را مورد تردید قرار داده‌اند؛ زیرا باوجود چنین سیاست‌هایی، نابرابری‌های بین منطقه‌ای افزایش یافته است. باوجود بودجه‌های ساختاری^۲ فراوان سیاست انسجام، این سیاست موفقیت‌آمیز نبوده که یکی از دلایل آن، بی‌توجهی به پیچیدگی‌های جغرافیای اقتصادی توسعه و روابط حاکم بر آن می‌باشد.

افزون‌براین، همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، تله توسعه منطقه‌ای مختص به مناطق کم‌درآمد نیست؛ بلکه در سطوح درآمدی متوسط و بالا نیز اتفاق می‌افتد. از طرفی لزوم «اصلاح تله توسعه منطقه‌ای» در این سه «سطح درآمدی»، از حیث مبانی هنجاری یکسان نیست. مثلاً سیاست‌گذاری در منطقه‌ای که هم «کم‌درآمد» است و هم در «تله توسعه» گرفتار شده، با دو هدف رفع فقر و پیشگیری از تداوم فقر و بیکاری ضروری است؛ درحالی‌که سیاست‌گذاری در منطقه «پردرآمد» گرفتار در «تله توسعه»، صرفاً با هدف افزایش کارایی یا پیشگیری از بیکاری صورت می‌گیرد. بنابراین، معیار تله توسعه منطقه‌ای بدون در نظر گرفتن سطوح درآمدی، اولویت‌بندی سیاست‌های سرمایه‌گذاری را به‌درستی نشان نمی‌دهد، ازاین‌رو، از ترکیب دو معیار «تله توسعه منطقه‌ای» و «درآمد سرانه منطقه‌ای» استفاده می‌کنیم.

درآمد سرانه، که با تولید ناخالص داخلی سرانه اندازه‌گیری می‌شود، یک شاخص خلاصه برای توسعه است. اقتصادهایی با سطوح درآمدی مشابه، دارای ویژگی‌های مشترک فراوانی هستند، از جمله سطوح آموزش، علم و فناوری، زیرساخت‌ها و کیفیت نهادی. در مقابل، اقتصادهای با سطوح درآمدی متفاوت، ویژگی‌های ساختاری متفاوتی دارند؛ مثلاً اقتصادهای پردرآمد (برخلاف اقتصادهای کم‌درآمد)، ویژگی آنها دستمزد و مشارکت نیروی کار بالاست. مناطق کم‌درآمد، مزیت نسبی آنها، هزینه‌های پایین در تولید است؛ اما مزیت اقتصادهای پردرآمد در فعالیت‌های نوآورانه است (ایامارینو و همکاران، ۲۰۱۹).^۳

1. cohesion

2. Structural Funds

3. Iammarino, Rodriguez-Pose, & Storper

گفتنی است که مطابق مجموعه‌ای از مطالعات اقتصاد شهری و توسعه منطقه‌ای (مثلاً ر.ک. استورپر و اسکات، ۲۰۰۹؛ کمنی و استورپر، ۲۰۱۲)^۱، خدمات رفاهی و مصرفی، پیشران اصلی رشد شهرها و مناطق نیستند؛ بلکه تولید و اشتغال، پیشران اصلی است. براساس این، در این مطالعه، رتبه‌بندی استان‌ها، صرفاً براساس شاخص‌های تولید و اشتغال صورت می‌گیرد و از شاخص‌های رفاهی، مصرفی و... استفاده نمی‌شود؛ زیرا در فرض رونق تولید و اشتغال در منطقه، غالباً سایر شاخص‌های رفاهی، اجتماعی و... به تدریج در منطقه بهبود می‌یابند.

شاخص تله توسعه منطقه‌ای

دیمر و همکاران (۲۰۲۲) به منظور شناسایی مناطق گرفتار در تله توسعه منطقه‌ای، یک شاخص مرکب از سه متغیر «درآمد سرانه منطقه‌ای»، «نسبت اشتغال منطقه» و «بهره‌وری منطقه‌ای نیروی کار» ارائه می‌کنند. در ابتدا برای هر یک از سه متغیر یادشده (مثلاً متغیر y)، در منطقه i ، در سال t و در بازه بلندمدت $n=5$ سال، میانگین نرخ رشد سالانه مرکب (g) محاسبه می‌شود:

$$g_{i,t,t-n} = n^{-1} * \ln \frac{y_{i,t}}{y_{i,t-n}} \quad (1)$$

مثلاً برای متغیر درآمد سرانه منطقه‌ای (GDP سرانه منطقه‌ای)، $g_{1,1395,1390}$ به معنای میانگین نرخ رشد مرکب GDP سرانه اولین استان ($i=1$) در بازه ۵ ساله ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ است؛ با توجه به اینکه لگاریتم در فرمول یادشده، نرخ رشد درآمد سرانه در بازه ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ را به صورت دوره ۵ ساله مرکب حساب می‌کند، برای محاسبه میانگین نرخ رشد سالانه، عبارت یادشده، بر n تقسیم شده است. به‌طور مشابه، g برای «نسبت اشتغال منطقه» و «بهره‌وری منطقه‌ای نیروی کار» نیز محاسبه می‌شود. در ادامه، به کمک رشد‌های محاسبه‌شده در مرحله قبل، مطابق فرمول زیر، «شتاب رشد منطقه» (a^R) به دست می‌آید:

$$a_{i,t}^R = g_{i,t,t-n} - g_{i,t-n,t-2n} \quad (2)$$

مثلاً، اگر نخستین استان، در بازه ۵ سال اول، به‌طور میانگین در هر سال، نرخ رشد ۳٪ داشته، اما در بازه ۵ ساله دوم، نرخ رشد ۱٪ داشته باشد، شتاب رشد این منطقه در سال ۱۴۰۰ (یعنی $a_{1,1400}^R$) مساوی

۲- می‌باشد که بیانگر رو به افول بودن منطقه، در این بازه ۱۰ ساله، از حیث درآمد سرانه منطقه‌ای است. افزون‌براین، «شتاب رشد منطقه»، برای دو متغیر «نسبت اشتغال منطقه» و «بهره‌وری منطقه‌ای نیروی کار» نیز محاسبه می‌شود.

شتاب رشد (a^R) نشانگر شتاب رشد منطقه در بازه ۵ ساله دوم نسبت به ۵ ساله اول است؛ اما لزوماً معلول وضعیت منطقه نیست؛ بلکه ممکن است ناشی از وضعیت رو به رشد یا رو به افول کل اقتصاد در مقیاس ملی باشد. بنابراین دیمر و همکاران، وضعیت منطقه را نسبت به وضعیت کل کشور نیز می‌سنجند:

$$a_{i,t}^C = g_{i,t,t-n} - g_{t,t-n}^C \quad (۳)$$

که در آن، g^C میانگین نرخ رشد سالانه مرکب کشور است که از همان فرمول g سابق محاسبه می‌شود با این تفاوت که به‌جای داده‌های منطقه i ، از داده‌های کشور استفاده می‌شود. مطابق فرمول یادشده، a^C را می‌توان «انحراف میانگین نرخ رشد مرکب منطقه از میانگین نرخ رشد مرکب کشوری» دانست. بنابر آنچه گفته شد، برای هر یک از متغیرهای «درآمد سرانه منطقه»، «نسبت اشتغال منطقه» و «بهره‌وری منطقه‌ای نیروی کار»، با استفاده از رابطه (۲)، یک «شتاب رشد منطقه‌ای» (a^R) برای هر منطقه، بین دو بازه ۵ ساله محاسبه می‌شود و با استفاده از رابطه (۳)، یک «انحراف رشد منطقه از کشور» برای هر منطقه در بازه ۵ ساله آخر محاسبه می‌شود. بنابراین برای هر منطقه، ۶ کمیت به دست می‌آید. سپس برای این شش کمیت، شش متغیر مجازی^۱ صفر و یکی تعریف می‌شود. مثلاً، برای «شتاب رشد منطقه‌ای متغیر Y »، متغیر مجازی $D_{i,t}^{Y,R}$ تعریف می‌شود؛ بدین صورت که در فرض مثبت بودن «شتاب رشد منطقه‌ای متغیر Y »، متغیر $D_{i,t}^{Y,R}$ ، عدد یک و در غیر این صورت عدد صفر را می‌پذیرد. سپس به کمک شش متغیر مجازی هر منطقه، شاخص تله توسعه منطقه‌ای ($DT_{i,t}$) برای منطقه i و سال t محاسبه می‌شود:

$$DT_{i,t} = 1 - \frac{D_{i,t}^{Y,R} + D_{i,t}^{Y,C} + D_{i,t}^{E,R} + D_{i,t}^{E,C} + D_{i,t}^{P,R} + D_{i,t}^{P,C}}{6} \quad (۴)$$

که در آن، بالانویس Y ، نشانگر «درآمد سرانه منطقه»، E نشانگر «نسبت اشتغال منطقه» و P نشانگر «بهره‌وری نیروی کار منطقه» است. مناطقی که شاخص تله توسعه منطقه‌ای شان بین ۰/۷۵ تا ۱ باشد مناطق «درگیر تله توسعه منطقه‌ای» نامیده می‌شوند و مناطقی که شاخصشان بین ۰/۵ تا ۰/۷۵ است،

«در معرض تله توسعه منطقه‌ای» محسوب می‌شوند؛ یعنی ریسک زیادی برای گرفتار شدن در تله دارند. مناطقی هم که شاخصشان از 0.5 کمتر باشد، خطر چندانی برای گرفتار شدن در تله توسعه منطقه‌ای ندارند؛ از این رو مقدار صفر به این معناست که خطر تله وجود ندارد.

داده‌های تحقیق

در این مطالعه، محاسبات کمی با استفاده از داده‌های مرکز آمار ایران و به کمک نرم‌افزار اکسل انجام می‌شود. با توجه به اینکه داده‌های درآمد منطقه‌ای بعد از سال ۱۴۰۰ هنوز توسط مرکز آمار ارائه نشده و قبل از سال ۱۳۹۰ نیز برخی استان‌ها هنوز از یکدیگر تفکیک نشده بودند، از داده‌های بین سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ («مرکز آمار ایران»، ۱۴۰۴) استفاده می‌شود. برای محاسبه درآمد سرانه منطقه، یک بار از داده‌های درآمد منطقه‌ای «با نفت» و یک بار از داده‌های «بدون نفت» استفاده می‌شود. برای نسبت اشتغال، از «نسبت شاغلان ۱۵ سال و بیشتر، به جمعیت کل استان» استفاده می‌شود. «بهره‌وری نیروی کار منطقه‌ای» را از «ارزش افزوده منطقه‌ای» تقسیم بر «جمعیت شاغلان ۱۵ ساله و بیشتر منطقه» محاسبه می‌کنیم. بنابراین، بهره‌وری نیز براساس داده‌های با نفت یا بدون نفت متفاوت می‌شود. نکته مهم این است که به دلیل مقایسه هم‌زمان سال‌های مختلف، لازم است که از داده‌های درآمد منطقه‌ای به قیمت ثابت (و نه به قیمت جاری) استفاده شود؛ اما در حالت بدون نفت، مرکز آمار فقط داده‌های ارزش افزوده بدون نفت «به قیمت جاری» را ارائه کرده است که باید به درآمد منطقه‌ای بدون نفت «به قیمت ثابت» تبدیل شود.

مشکل اساسی در این زمینه این است که مرکز آمار، شاخص کل قیمت تولیدکننده «منطقه‌ای» را ارائه نمی‌کند. برای محاسبه درآمد منطقه‌ای به قیمت ثابت، نمی‌توان از شاخص قیمت تولیدکننده^۱ (PPI) «کشوری» استفاده کرد؛ زیرا ممکن است همه بخش‌های اقتصادی کشور، در یک استان نباشد. همچنین، ممکن است سهم بخش‌های اقتصادی در منطقه، متفاوت از سهم هر یک، در مقیاس ملی باشد؛ به عبارتی شاخص کل قیمت تولیدکننده «کشوری» براساس «ضریب اهمیت» (ضریب وزنی) بخش‌های مختلف اقتصادی در مقیاس «ملی» محاسبه می‌شود که چون ضریب اهمیت بخش‌های

1. Producer Price Index (PPI)

اقتصادی بین مقیاس ملی و مقیاس منطقه‌ای، متفاوت است موجب تفاوت شاخص PPI، بین مقیاس ملی و منطقه‌ای می‌شود.

بنابراین، بدون اینکه شاخص کل قیمت تولیدکننده منطقه‌ای را حساب کنیم، برای محاسبه درآمد منطقه‌ای بدون نفت به قیمت ثابت، می‌توان از «شاخص‌های قیمت تولیدکننده بخشی اقتصادی» استفاده کرد؛ زیرا مرکز آمار ایران فرض می‌کند شاخص قیمت هر «بخش اقتصادی» در مقیاس ملی و مقیاس منطقه‌ای یکسان است؛ هر چند که شاخص کل کشوری با شاخص کل منطقه، یکسان نیست. گفتنی است که تبدیل درآمد منطقه از قیمت جاری به قیمت ثابت با استفاده از شاخص قیمت تولیدکننده «بخشی» نیازمند ضریب اهمیت نیست؛ بنابراین، مرکز آمار نیز از جمع ارزش افزوده به قیمت ثابت بخش‌های مختلف در هر منطقه، بدون اینکه از ضریب اهمیت استفاده کند، درآمد منطقه به قیمت ثابت را محاسبه می‌کند، برخلاف اینکه اگر می‌خواستیم از شاخص کل قیمت تولیدکننده منطقه‌ای استفاده کنیم، حتماً محتاج ضریب اهمیت بخش‌های اقتصادی بودیم.

گفتنی است که برای محاسبه «درآمد منطقه‌ای به قیمت ثابت»، به جای اینکه تک‌تک عناوین ارزش افزوده بدون نفت به قیمت جاری را بر شاخص قیمت همان «بخش» تقسیم کرده و سپس جمع بزنیم، راه ساده‌تر و دقیق‌تر این است که برای هر استان، از درآمد منطقه‌ای با نفت به قیمت ثابت که توسط مرکز آمار ارائه شده، «ارزش افزوده عناوین نفتی به قیمت ثابت» کسر شوند تا درآمد بدون نفت به قیمت ثابت به دست آید. با توجه به اینکه درآمدهای گاز نیز عمده‌تأ درآمد ملی (و نه استانی) محسوب می‌شود، بنابراین، گاز را نیز کسر می‌کنیم.

بنابراین، در این مقاله، منظور از درآمد با نفت، درآمد «با نفت و گاز» است و منظور از درآمد بدون نفت، درآمد بدون «نفت و گاز» می‌باشد. چهار عنوان مرتبط با نفت یا گاز هستند: ۱. «استخراج نفت خام، گاز طبیعی و خدمات پشتیبانی معادن» (یعنی ردیف B02.10 در طبقه‌بندی حساب‌های ملی مرکز آمار مبتنی بر ISIC Rev4)؛ ۲. «تولید کک، فرآورده‌های حاصل از پالایش نفت» (ردیف C03.19) (البته بخش کک، نفتی نیست؛ اما به دلیل در دسترس نبودن مستقل داده کک، کک را هم نفتی حساب می‌کنیم)؛ ۳. «تولید و توزیع گاز طبیعی» (ردیف D04.20)؛ ۴. «حمل و نقل از طریق لوله» (ردیف H09.10.50).

برای مورد اول و سوم، شاخص قیمت تولیدکننده را نداریم؛ ازاین‌رو، برای حل این مشکل، کل بخش «معدن» و کل بخش «تأمین برق، گاز، بخار و تهویه هوا» را کسر می‌کنیم؛ زیرا مورد اول ذیل بخش «معدن» و مورد سوم ذیل بخش «تأمین برق، گاز، بخار و تهویه هوا» است. از طرفی چون زیر بخش «استخراج سایر معادن» و «تولید، انتقال و توزیع برق»، جزء تولید بدون نفت باید حساب شوند، ازاین‌رو، این دو عنوان را به قیمت ثابت حساب می‌کنیم و به تولید ناخالص داخلی فوق اضافه می‌کنیم. افزون‌براینها، مورد دوم یعنی «تولید کک، فرآورده‌های حاصل از پالایش نفت» را به قیمت ثابت محاسبه و از تولید ناخالص داخلی فوق کسر می‌کنیم. مورد چهارم یعنی «حمل و نقل لوله‌ای» نیز اصلاً کسر نمی‌کنیم؛ زیرا شاخص قیمتش ارائه نشده و مقدارش هم غالباً کم است.

یافته‌های تحقیق

ابتدا میزان تله توسعه منطقه‌ای با نفت و بدون نفت را ارزیابی می‌کنیم و پس از گروه‌بندی درآمدی استان‌ها، استان‌ها را اولویت‌بندی می‌کنیم.

ارزیابی تله توسعه منطقه‌ای (با نفت)

همان‌طورکه در جدول (۱) ملاحظه می‌شود، استان‌های ایلام، بوشهر، خوزستان و کهگیلویه و بویراحمد «درگیر تله توسعه» (شاخص بالاتر از ۰/۷۵) و استان‌های تهران، فارس، قزوین و گیلان «در معرض تله توسعه» (شاخص بین ۰/۵ تا ۰/۷۵) شناسایی شدند که از بین این ۸ استان، ۶ استان (یعنی استان‌های ایلام، بوشهر، خوزستان، کهگیلویه و بویراحمد، فارس و تهران) با نفت هستند؛ یعنی GDP با نفت و گازشان متفاوت از GDP بدون نفت و گازشان است. بقیه استان‌ها نیز با خطر کمی برای تله توسعه مواجه هستند یا اصلاً خطری متوجه آنها نیست.

جدول ۱. محاسبه شاخص تله توسعه منطقه‌ای (بانفت) در سال ۱۴۰۰ (DT_{i,1400}) (منبع: یافته‌های تحقیق)

استان	تله	استان	تله	استان	تله	استان	تله	استان	تله	استان
آذربایجان شرقی	۰/۳۳	ایلام	۰/۸۳	خراسان رضوی	۰/۳۳	سیستان و بلوچستان	۰/۱۷	کرمان	۰/۳۳	لرستان
آذربایجان غربی	۰/۳۳	بوشهر	۱	خراسان شمالی	۰/۳۳	فارس	۰/۶۷	کرمانشاه	۰/۱۷	مازندران
اردبیل	۰/۳۳	تهران	۰/۵	خوزستان	۰/۸۳	قزوین	۰/۵	کهگیلویه و بویر احمد	۱	مرکزی
اصفهان	۰/۳۳	چهارمحال و بختیاری	۰/۱۷	زنجان	۰/۳۳	قم	۰/۳۳	گلستان	۰/۳۳	هرمزگان
البرز	۰/۳۳	خراسان جنوبی	۰	سمنان	۰/۳۳	کردستان	۰/۳۳	گیلان	۰/۶۷	همدان
										یزد

ارزیابی تله توسعه منطقه‌ای (بدون نفت)

همان‌طور که در جدول (۲) مشاهده می‌شود، براساس داده‌های بدون نفت، ۱۴ استان «درگیر تله توسعه» یا «در معرض تله» شناسایی شدند که تله در ۶ مورد از آنها، در محاسبات با نفت، شناسایی نشده بود. از بین این ۶ استان، البرز، قم و چهارمحال و بختیاری بدون نفت و گاز هستند و استان‌های هرمزگان، مرکزی و اصفهان بانفت و گاز (البته کمتر از ۱۰٪ از GDP استانی) هستند.

ممکن است گفته شود «بدون تله بودن» استان‌های کمتر توسعه‌یافته‌ای مانند خراسان جنوبی و سیستان و بلوچستان، در یک ارزیابی شهودی، خلاف واقع به نظر می‌رسد. پاسخ این است که ارزیابی شهودی تله توسعه منطقه‌ای، نیازمند اطلاعاتی پیرامون وضعیت «پویای منطقه» و همچنین «مقایسه منطقه با میانگین کشوری» است؛ درحالی‌که چنین اطلاعاتی غالباً در اذهان موجود نیست و وضعیت محرومیتی که در مورد این دو استان، مشهور است، صرفاً وضعیت «ایستای» این دو استان می‌باشد. این درحالی است که بررسی داده‌های درآمد منطقه‌ای این دو استان، نشان می‌دهد که این دو استان، در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰، نسبت به میانگین کشوری رو به رشد بوده‌اند؛ همان‌طور که سیستان و بلوچستان، نسبت به وضعیت خودش در نیمه اول دهه ۱۳۹۰ نیز دارای یک جهش بوده است. بنابراین، هرگونه تحلیل شهودی برای تله توسعه منطقه‌ای باید براساس وضعیت پویای منطقه و مقایسه استان با کشور صورت گیرد.

جدول ۲. محاسبه شاخص تله توسعه منطقه‌ای (بدون نفت) در سال ۱۴۰۰ ($DT_{i,1400}$) (منبع: یافته‌های تحقیق)

استان	تله	استان	تله	استان	تله	استان	تله	استان	تله	استان	تله
آذربایجان شرقی	۰/۳۳	ایلام	۰/۶۷	خراسان رضوی	۰/۳۳	سیستان و بلوچستان	۰/۳۳	کرمان	۰/۳۳	لرستان	۰
آذربایجان غربی	۰/۳۳	بوشهر	۱	خراسان شمالی	۰/۳۳	فارس	۰/۶۷	کرمانشاه	۰/۳۳	مازندران	۰/۱۷
اردبیل	۰/۳۳	تهران	۰/۸۳	خوزستان	۰/۵	قزوین	۰/۶۷	کهگیلویه بویر احمد	۰/۸۳	مرکزی	۰/۶۷
اصفهان	۰/۶۷	چهارمحال و بختیاری	۰/۶۷	زنجان	۰/۳۳	قم	۰/۵	گلستان	۰/۳۳	هرمزگان	۰/۶۷
البرز	۰/۵	خراسان جنوبی	۰/۱۷	سمنان	۰/۳۳	کردستان	۰/۳۳	گیلان	۰/۸۳	همدان	۰/۱۷
										یزد	۰

نکته دیگر اینکه، از بین دو نحوه محاسبه تله توسعه با نفت و بدون نفت، محاسبه «بدون نفت» دقیق‌تر است. به‌عنوان مثال، طی سال‌های ۱۳۹۵-۱۴۰۰، «میانگین نرخ رشد مرکب کشوری سرانه محصول ناخالص داخلی» (g^c) در حالت بدون نفت، « -0.002 » می‌باشد؛ اما به‌دلیل افول درآمدهای نفتی کشور (به قیمت ثابت)، همین متغیر، در حالت با نفت تقریباً « -0.02 » است.

از طرفی افول درآمدهای نفتی کشور، در محاسبات «با نفت» می‌تواند تله توسعه یک استان بدون نفت را مخفی کند؛ زیرا غرض از رابطه (۳) این بود که در استان‌هایی که میانگین رشد منطقه‌ای‌شان کمتر از میانگین رشد کشوری است، یک عنصر تله شناسایی شود؛ بنابراین آنچنان که در جدول (۳) مشاهده می‌شود، اگر یک استان بدون نفت، بدتر از «میانگین کشوری بدون نفت» و بهتر از «میانگین کشوری با نفت» عمل کرده باشد ($-0.02 < g < -0.002$) در این صورت طبق محاسبات بدون نفت، چون این استان، بدتر از وضعیت «کشوری بدون نفت» عمل کرده است، دارای تله شناسایی می‌شود؛ درحالی‌که محاسبات با نفت، تله را شناسایی نمی‌کند؛ زیرا وضعیت استان، بهتر از وضعیت کشوری با نفت بوده است.

ازاین‌رو، تله توسعه در این استان مخفی می‌ماند. بنابراین، محاسبات با نفت و بدون نفت دو نتیجه متفاوت خواهند داشت. به‌منظور مقایسه صحیح بین مقیاس استان و کشور، در هر دو مقیاس، باید وضعیت یکسانی در نظر گرفته شود؛ یعنی «استان‌های بدون نفت» باید با وضعیت «بدون نفت کشوری» مقایسه شوند و حتی استان‌های «با نفت» نیز باید میزان نفتشان کسر شود و سپس با وضعیت «بدون نفت کشوری» مقایسه شوند؛ زیرا عمده درآمدهای نفتی استانی، درحقیقت، درآمد استان نیستند؛ بلکه به خزانه

ملی واریز می شوند. بنابراین، در مورد همه استان‌ها باید از داده‌های بدون نفت استفاده کنیم. به طور خلاصه، وقتی درآمدهای نفتی کشور در حال افول شدید است، «بدتر بودن وضعیت مناطق در مقایسه با وضعیت کشوری» (که نشانگر یک عنصر تله است)، می‌تواند در محاسبات «بانفت» مخفی بماند. از این رو، در محاسبات با نفت، تله توسعه برخی استان‌های بدون نفت یا حتی با نفت مخفی می‌ماند.

جدول ۳. مقایسه محاسبات تله توسعه منطقه‌ای در دو حالت «با نفت» و «بدون نفت» (منبع: یافته‌های تحقیق)

استان‌های دارای $-0.02 < g < -0.002$	محاسبه a^c	
$a^c = g - (-0.02)$ یعنی استان «بدون تله» شناسایی می‌شود (درحالی که واقعاً تله دارد)		محاسبات با نفت
$a^c = g - (-0.002)$ یعنی استان «با تله» شناسایی می‌شود		محاسبات بدون نفت

افزون‌براینکه، همه این نکات به طور مشابه در مورد متغیر «بهره‌وری نیروی کار منطقه‌ای» نیز وجود دارد. بنابراین، هم از حیث «انحراف رشد درآمد منطقه از کشور» و هم از حیث «انحراف رشد بهره‌وری نیروی کار منطقه نسبت به کشور»، محاسبات بدون نفت، دقیق‌تر از محاسبات با نفت است. از این رو، در مباحث آتی، برای اولویت‌بندی استان‌ها از محاسبات تله توسعه بدون نفت استفاده می‌کنیم.

گروه‌بندی درآمدی استان‌ها

گروه‌بندی‌های مختلفی برای درآمد مناطق ارائه شده است. بارکا در گزارشی که به درخواست اتحادیه اروپا، برای اصلاح سیاست انسجام ارائه کرده می‌نویسد: «تعریف «مناطق عقب‌مانده» به صورت مناطقی که درآمد سرانه‌شان کمتر از ۷۵٪ تولید ناخالص داخلی سرانه کل است، مورد انتقاد قرار گرفته، اما انتقادات مشابهی نیز می‌تواند علیه هر آستانه دیگری مطرح شود» (۲۰۰۹، ص ۱۸۸). ایامارینو و همکاران، مناطق اتحادیه اروپا را در چهار گروه دسته‌بندی می‌کنند: ۱. مناطق با تولید ناخالص داخلی سرانه بسیار بالا: دارای درآمد سرانه بزرگتر یا مساوی ۱۵۰٪ میانگین ملی؛ ۲. مناطق با تولید ناخالص داخلی سرانه بالا: دارای ۱۲۰-۱۴۹٪ از میانگین ملی؛ ۳. مناطق با تولید ناخالص داخلی سرانه متوسط: دارای ۷۵-۱۱۹٪ از میانگین ملی؛ ۴. مناطق با تولید ناخالص داخلی سرانه پایین: با درآمد سرانه کمتر از ۷۵٪ از میانگین ملی (ایامارینو و همکاران، ۲۰۱۹).

در تعریفی دیگر، مناطق به سه دسته پردرآمد (درآمد بالاتر از میانگین اتحادیه اروپا)، درآمد متوسط (بین ۷۵-۱۰۰٪ میانگین) و کم‌درآمد (کمتر از ۷۵٪ میانگین) تقسیم می‌شوند. تعریف گروه‌های درآمدی به‌صورت نسبی، به‌جای مطلق، با ادبیات «همگرایی» مناطق، همخوانی دارد و برای بحث فرایندهای جبران عقب‌ماندگی^۱ مناسب‌تر است. این موضوع همچنین با معیار اتحادیه اروپا برای تأمین مالی توسعه منطقه‌ای (سیاست انسجام ۲۰۲۱-۲۰۲۷) سازگار است (دیمر و همکاران، ۲۰۲۲).

در این مطالعه، به جهت پیچیده نشدن ترکیب «گروه‌بندی درآمدی استان‌ها» و «معیار تله توسعه منطقه‌ای»، از گروه‌بندی سه‌گانه پردرآمد (بالاتر از میانگین ملی)، درآمد متوسط (بین ۷۵-۱۰۰٪ میانگین) و کم‌درآمد (کمتر از ۷۵٪ میانگین ملی) استفاده می‌کنیم. براساس توضیحات یادشده، با استفاده از درآمد سرانه استانی بدون نفت به قیمت ثابت سال ۱۴۰۰، طی بازه ۱۱ ساله ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰، استان‌های ایران مطابق جدول (۴) گروه‌بندی می‌شوند و هر استانی که حداقل ۶ سال از ۱۱ سال را ذیل یک گروه باشد، در آن گروه قرار داده شده است.

تولید ناخالص داخلی استانی بدون نفت (با قیمت ثابت سال ۱۴۰۰) بین «مناطق مختلف» قابل مقایسه می‌باشد؛ زیرا همان‌طورکه ذیل «داده‌های تحقیق» توضیح داده شد، مرکز آمار ایران فرض می‌کند شاخص قیمت هر «بخش اقتصادی» در مقیاس ملی و مقیاس منطقه‌ای یکسان است با اینکه چنین فرضی به‌طور کامل با واقعیت منطبق نیست. مثلاً شاخص قیمت تولیدکننده «بخش صنعت» در هرمزگان لزوماً با تهران یکی نیست. باوجود این مطلب، به‌دلیل فقدان شاخص قیمت تولیدکننده «بخشی و منطقه‌ای»، فرض می‌شود که تولید ناخالص داخلی بدون نفت «به قیمت ثابت» که به کمک شاخص‌های «بخشی» محاسبه شده‌اند بین هرمزگان و تهران قابل مقایسه‌اند.

جدول ۴. گروه‌بندی درآمدی (بدون نفت) استان‌ها طی بازه ۱۱ ساله ۱۳۹۰-۱۴۰۰ (منبع: یافته‌های تحقیق)

	پر درآمد	درآمد متوسط	کم درآمد		پر درآمد	درآمد متوسط	کم درآمد		پر درآمد	درآمد متوسط	کم درآمد
آذربایجان شرقی	۰	۱۱	۰	خراسان شمالی	۰	۱۱	۰	کهگیلویه و بویراحمد	۰	۷	۴
آذربایجان غربی	۰	۰	۱۱	خوزستان	۱۱	۰	۰	گلستان	۰	۰	۱۱
اردبیل	۰	۱	۱۰	زنجان	۹	۲	۰	گیلان	۰	۱۱	۰
اصفهان	۱۱	۰	۰	سمنان	۱۱	۰	۰	لرستان	۰	۰	۱۱
البرز	۰	۹	۲	سیستان و بلوچستان	۰	۰	۱۱	مازندران	۵	۶	۰
ایلام	۰	۰	۱۱	فارس	۰	۱۱	۰	مرکزی	۱۱	۰	۰
بوشهر	۱۱	۰	۰	قزوین	۱۱	۰	۰	هرمزگان	۱۱	۰	۰
تهران	۱۱	۰	۰	قم	۰	۱	۱۰	همدان	۰	۱۰	۰
چهارمحال و بختیاری	۰	۰	۱۱	کردستان	۰	۰	۱۱	یزد	۱۱	۰	۰
خراسان جنوبی	۰	۰	۱۱	کرمان	۳	۸	۰				
خراسان رضوی	۰	۰	۱۱	کرمانشاه	۰	۱۱	۰				

اولویت‌بندی براساس معیارهای تله‌توسعه منطقه‌ای (بدون نفت) و گروه‌های درآمدی

دسته‌بندی مناطق مختلف برای سیاست‌های سرمایه‌گذاری به چند دلیل ضروری است: نخست، همه مناطق یک کشور، ویژگی‌های یکسانی با یکدیگر ندارند؛ اما دسته‌هایی وجود دارد که مناطق ذیل هر دسته، ویژگی‌های مشابهی دارند. دوم، «دلایل هنجاری» اجرای سیاست‌ها و همچنین، «اهمیت و اولویتشان» در دسته‌های مختلف، متفاوت است. سوم، «نوع سیاست‌ها» یا «چگونگی» سیاست‌گذاری در دسته‌های مختلف، متفاوت است (که در بخش بعد به آن، خواهیم پرداخت).

اولویت‌بندی میان مناطق، با هدف تحقق عدالت منطقه‌ای صورت می‌گیرد؛ زیرا مطابق هنجارهای اسلامی، تحقق عدالت همراه با پیشرفت، امری ضروری می‌باشد. مطابق دیدگاه شهید صدر، تأمین اجتماعی در اسلام در دو مرحله انجام می‌شود: در مرحله اول، دولت با ارائه وسایل کار و فراهم کردن

زمینه اشتغال، امکان اشتغال را برای همه فراهم می‌کند تا نیازهایشان را عزتمندانه و توسط فعالیت خودشان در بازار تأمین کنند. در مرحله دوم، افرادی که به دلیل بیکاری یا کم بودن درآمدشان، فقیر هستند، فقرشان توسط حاکمیت اسلامی مرتفع می‌شود (صدر، ۱۴۱۷ق، ۶۶۱-۶۶۷).

به لحاظ ماهیت، مرحله اول، «تدارک خصوصی» (یعنی فراهم کردن خصوصی) و مرحله دوم «تضامن دولتی» می‌باشد. اسلام در مرحله اول، حل مشکل نیازهای معیشتی مردم را در گرو پی‌ریزی نظام اقتصادی صحیح و عادلانه می‌داند تا مردم نیازهایشان را به صورت خصوصی فراهم کنند. مرحله دوم، ضمان دولتی است که نقش «جبران‌کنندگی و تکمیلی» دارد؛ یعنی در فرضی که افراد نتوانستند در مرحله اول، نیازهایشان را تأمین کنند، دولت موظف به تأمین نیازهایشان است (حسینی، ۱۳۹۳). به همین جهت، توانمندسازی و خوداتکایی افراد برای تأمین نیازهایشان (تدارک خصوصی)، مقدم بر وابستگی به کمک‌های دولتی یا مردمی می‌باشد؛ بدین وسیله، هم عزت مردم حفظ می‌شود و هم تقاضای کمتری برای کمک‌های دولتی به وجود می‌آید.

استان‌های ذیل گروه «کم‌درآمدها»، به دلیل پایین بودن درآمد سرانه‌شان، احتمال فقر بیشتری برایشان وجود دارد. از طرفی استان‌های گرفتار یا در معرض تله توسعه منطقه‌ای در بلندمدت، تولید و اشتغالشان رو به افول می‌رود. از این رو، دولت اسلامی موظف است با سیاست‌گذاری، استان‌ها را از تله توسعه خارج کند. بنابراین، دو معیار تله توسعه منطقه‌ای و درآمد سرانه استانی، مبتنی بر دو «معیار هنجاری اسلامی» یادشده (رفع فقر و فراهم کردن زمینه اشتغال) است. افزون‌براین، رفع فقر به دلیل اثرات بالفعلش، از اولویت سیاست‌گذاری بیشتری نسبت به تله توسعه منطقه‌ای برخوردار است. بنابراین، سیاست‌گذاری در دسته‌های مختلف مناطق، مبتنی بر «دلایل هنجاری» متفاوتی بوده و از «اهمیت و اولویت» متفاوتی برخوردار است.

در جدول (۵)، استان‌ها را با ترکیب دو معیار تله توسعه منطقه‌ای (بدون نفت) و گروه‌بندی درآمدی- که در بخش‌های قبل محاسبه شدند-، به ۵ دسته تقسیم کرده‌ایم. نخستین اولویت به استان‌هایی داده شده که هم کم‌درآمدند و هم درگیر تله توسعه منطقه‌ای هستند (منظور از استان‌های درگیر تله توسعه در جدول زیر، استان‌های درگیر یا در معرض تله است؛ یعنی شاخص تله توسعه منطقه‌ای بزرگ‌تر یا مساوی ۵/۰). اولویت دوم به استان‌های کم‌درآمد اختصاص یافت؛ زیرا وضعیت کوتاه‌مدت آنان

به لحاظ هنجاری بیشتر نیازمند رسیدگی است نسبت به دسته سوم که دارای درآمد متوسط و درگیر تله هستند؛ زیرا مشکل دسته سوم در کوتاه مدت نیست؛ بلکه به دلیل روند رو به افولشان در بلندمدت نیازمند سیاست گذاری هستند.

اولویت چهارم، خود، دو دسته (استان های پردرآمد درگیر تله یا درآمد متوسط بدون تله) می باشد که اظهار نظر هنجاری صریحی نمی توان بین این دو انجام داد. از این رو، هر دو را ذیل اولویت چهارم قرار دادیم. از بین دو دسته ذیل اولویت چهارم، «استان های پردرآمد درگیر تله»، مشکل بلندمدت دارند؛ اما درآمد «استان های درآمد متوسط بدون تله» صرفاً متوسط است. با وجود این، شاید بتوان گفت که استان های پردرآمد درگیر تله تا حدی مهم تر هستند؛ زیرا تله توسعه در این استان ها ممکن است به از بین رفتن اشتغال و ایجاد فقر منجر شود. از این رو، پیشگیری از چنین وضعیتی دارای اولویت بالاتری است. پنجمین اولویت نیز به استان های پردرآمد بدون تله اختصاص یافته که سرمایه گذاری در این استان ها صرفاً با هدف افزایش کارایی می تواند توجیه داشته باشد؛ و الا از منظر عدالت، ضرورتی برای سیاست های سرمایه گذاری در این استان ها وجود ندارد.

استان سیستان که کم درآمد بدون تله می باشد، مطابق معیار یادشده، ذیل اولویت دوم است؛ اما این استان را ذیل اولویت اول قرار دادیم؛ زیرا نقص معیار درآمدی (در گروه کم درآمدها) این است که صرفاً از معیار ۷۵٪ میانگین کشوری استفاده می کند و استان های دارای پراکندگی فراوان نسبت به این شاخص را جدا نمی کند. این در حالی است که «متوسط ۱۱ ساله» درآمد سرانه بدون نفت استان سیستان به قیمت ثابت سال ۱۴۰۰، حدوداً یک سوم میانگین کشوری در این بازه است که نشان دهنده وضعیت اسفناک این استان می باشد. از این رو، هر چند سیستان، درگیر تله توسعه نیست و روند رو به رشدی را طی می کند، اما پایین بودن فراوان درآمد سرانه، لازم می آورد که این استان را ذیل اولویت اول لحاظ کنیم. البته اشتغال در بازارهای غیررسمی و همچنین، درآمد حاصل از بازارهای سیاه یا غیررسمی، به ویژه در استان های مرزی را نباید نادیده گرفت. بنابراین، یکی از دلایل پایین بودن درآمد سرانه سیستان، همین نکته است.

جدول ۵: اولویت‌بندی استان‌ها براساس دو معیار تله توسعه منطقه‌ای (بدون نفت) و گروه‌های

درآمدی (بدون نفت) (منبع: یافته‌های تحقیق)

اولویت ۱: استان‌های کم‌درآمد و درگیر تله	اولویت ۲: استان‌های کم‌درآمد بدون تله	اولویت ۳: استان‌های درآمد متوسط درگیر تله	اولویت ۴: استان‌های پردرآمد درگیر تله	اولویت ۴: استان‌های درآمد متوسط بدون تله	اولویت ۵: استان‌های پردرآمد بدون تله
ایلام	آذربایجان غربی	البرز	اصفهان	آذربایجان شرقی	زنجان
چهارمحال و بختیاری	اردبیل	فارس	بوشهر	کرمان	سمنان
سیستان و بلوچستان	خراسان جنوبی	کهگیلویه و بویراحمد	تهران	کرمانشاه	یزد
قم	خراسان رضوی	گیلان	خوزستان	مازندران	
	خراسان شمالی		قزوین	همدان	
	کردستان		مرکزی		
	گلستان		هرمزگان		
	لرستان				

نتایج و پیشنهادهای سیاستی

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، «نوع سیاست‌ها» یا «چگونگی» سیاست‌گذاری در دسته‌های مختلف مناطق، متفاوت است. هرچند هدف از این مطالعه صرفاً تعیین اولویت سیاست‌های سرمایه‌گذاری استانی است و چگونگی سیاست‌گذاری، نیازمند پژوهش‌های دیگری است، با وجود این، چند پیشنهاد سیاستی مرتبط با دسته‌ها ارائه می‌شود. پیشنهاد هرگونه سرمایه‌گذاری در استان باید با در نظر گرفتن منابع موجود استان، وجود بازار، ریسک سرمایه‌گذاری، چگونگی ایجاد مشوق برای آن و همچنین با توجه به ترکیب محصولات در سطح ملی باشد؛ مثلاً در یک استان نباید سرمایه‌گذاری در تولید کالایی صورت بگیرد که در استان‌های دیگر به اندازه کافی ظرفیت تولیدش وجود دارد.

نخست، پیشنهاد می‌شود که سرمایه‌گذاری در زمینه «انتقال فناوری‌های موجود» در دسته ۱ و ۲، و سرمایه‌گذاری در زمینه «ایجاد یا بهبود زیست بوم نوآوری منطقه» در دسته‌های ۳ و ۴ در اولویت

باشد. توضیح آنکه، عجم‌اوغلو و همکاران^۱ (۲۰۰۶) دو استراتژی متفاوت رشد و توسعه را برای مناطق مختلف پیشنهاد می‌کنند: «پذیرش فناوری‌های موجود» و «نوآوری در مرز فناوری». در مراحل اولیه توسعه، بنگاه‌ها عمدتاً بر روی «پذیرش فناوری‌های موجود» سرمایه‌گذاری می‌کنند؛ اما هرچه به «مرز فناوری جهانی» نزدیک‌تر می‌شوند، اهمیت نوآوری (به‌عنوان منبع رشد بهره‌وری) در مقایسه با تقلید و کپی‌برداری فناوری بیشتر می‌شود. مناطقی که پذیرش فناوری‌های موجود را دنبال می‌کنند، استراتژی سرمایه‌محور را پیگیری می‌کنند که ویژگی‌اش سرمایه‌گذاری بیشتر، شرکت‌های با اندازه و سن بالا و روابط بلندمدت است؛ درحالی‌که پس از نزدیک شدن به مرز فناوری‌های جهانی، رشد مناطق، به صرف پذیرش فناوری امکان‌پذیر نیست ازاین‌رو، تغییر دیر هنگام از یک استراتژی پذیرش فناوری به یک استراتژی مبتنی بر نوآوری می‌تواند منجر به یک تله عدم همگرایی شود.

هرچند عجم‌اوغلو و همکاران، این مطلب را برای مقایسه «بین‌کشوری» مطرح کرده، و آن را به مقایسه «بین‌صنعتی» نیز تعمیم می‌دهند، اما می‌توان آن را به «مناطق زیرملی» نیز تعمیم داد؛ زیرا احتمال موفقیت زیست‌بوم نوآوری در مناطق کم‌درآمد و احیاناً گرفتار تله توسعه منطقه‌ای که موجب خروج نیروی کار ماهر می‌شود، بسیار کم است و نوآوری عمدتاً در شهرهای بزرگ دارای تجمع و با نیروی کار ماهر رخ می‌دهد، ازاین‌رو، در مناطق کم‌درآمد باید سیاست «پذیرش فناوری‌های موجود» (خواه از مناطق دیگر ایران یا از کشورهای دیگر) استفاده شود.

در مقابل، مناطق درآمد متوسط (ذیل دسته ۳ و ۴) به دلیل افزایش هزینه‌های عوامل تولیدشان (زمین و نیروی کار) نسبت به مناطق کم‌درآمد، مزیت نسبی در جذب صنایع بالغ و کاربر^۲ ندارند و به اندازه مناطق پردرآمد نیز توان نوآوری و جذب نیروی کار ماهر ندارند. ازاین‌رو، در این مناطق و همچنین، در مناطق پردرآمدی که گرفتار تله توسعه شده‌اند (ذیل دسته ۴)، سیاست‌های «نوآوری در مرز فناوری» ضروری است تا بدین‌وسیله قابلیت‌های این مناطق جهت نوآوری کردن افزایش یابد.

دوم، در دو دسته اول، موفقیت سیاست‌های سرمایه‌گذاری در تولید، منوط به شروطی است که یکی از مهم‌ترین آنها، این است که این سیاست‌ها باید بتوانند اقتصاد منطقه را به‌صورت درون‌زا به پویایی

1. Acemoglu

2. labor intensive

برسانند؛ و الا مناطق یادشده همواره محتاج حمایت دولت باقی خواهند ماند. از طرفی مطابق گزارش ایامارینو و همکاران (۲۰۱۹)، دولت‌های فراوانی در سرتاسر جهان از دهه ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰ تلاش کردند تا با ایجاد قطب‌های رشد از طریق سرمایه‌گذاری انبوه دولتی، تجمع در مناطق کمتر توسعه‌یافته را تقویت کنند؛ اما همگی یا شکست خوردند یا رها شدند.

بنابراین پیشنهاد می‌شود در دو دسته اول، سیاست‌های سرمایه‌گذاری حتی‌الامکان به نحوی طراحی شوند که سرمایه‌گذاری در این مناطق توسط بخش خصوصی یا مهاجرت صنایع بالغ از سایر مناطق به مناطق یادشده صورت گیرد؛ نه اینکه دولت، به طور مستقیم به سرمایه‌گذاری در این مناطق بپردازد. برای تحقق این امر، توجه به این نکته ضروری است که مزیت نسبی اقتصادهای کم‌درآمد، عرضه عوامل تولید ارزان قیمت (مانند زمین و نیروی کار غیرماهر ارزان) است؛ اما سرمایه و نیروی کار ماهر به دلیل فقدان نیروهای تجمع، آثار جانبی دانش و... عمدتاً از این مناطق خارج می‌شوند. از طرفی به منظور تشویق صنایع به سرمایه‌گذاری در این مناطق، از سیاست‌های متنوعی استفاده می‌شود که تک تک آنها اغلب بی‌نتیجه است؛ اما در کنار یکدیگر ممکن است انگیزه کافی برای سرمایه‌گذاری ایجاد کند؛ از جمله: ۱. ارائه اطلاعات آمایشی مناطق یادشده توسط دولت جهت حل معضل «اطلاعات ناقص» سرمایه‌گذاران بخش خصوصی؛ ۲. تخفیف‌های مالیاتی برای صنایعی که در این مناطق سرمایه‌گذاری کنند؛ ۳. تصویب قانون حداقل دستمزد منطقه‌ای (بدین صورت که حداقل دستمزد نیروی کار در این مناطق، پایین‌تر از سایر مناطق و البته متناسب با شاخص قیمت‌های آن استان تعیین شود تا در نتیجه، هزینه نیروی کار برای صنایع یادشده پایین‌تر بیاید).

هدف از این سیاست‌ها فعال‌سازی مکانیسم‌های خودتقویت‌کننده بازاری است تا این مناطق در بلندمدت، از حمایت دولت بی‌نیاز شوند؛ اما اگر بسته سیاستی یادشده، نتواند چنین غرضی را محقق کند، افزون‌براینکه ائتلاف منابع صورت می‌گیرد، کارگران منطقه نیز به دلیل قانون دستمزد منطقه‌ای، فقیرتر می‌شوند و به دلیل کاهش قدرت خریدشان، و ضریب فزاینده کینزی منطقه‌ای، تولید ناخالص داخلی منطقه نیز کاهش می‌یابد. از این رو، موفقیت چنین بسته‌های سیاستی نیازمند مطالعات تفصیلی‌تر و همچنین مطالعات موردی «مکان‌محور» است.

سوم، سازوکارهای تأمین مالی سرمایه‌گذاری (خواه تأمین مالی از طریق بودجه‌های دولتی یا

بانک‌ها) باید مطابق اولویت‌های پنج‌گانه یادشده جهت‌دهی شوند. بنابراین، سیاست بانک مرکزی باید استان‌های اولویت ۱ و ۲ را متناسب با «نیاز» شان مورد هدف‌گذاری قرار دهد و در سایر استان‌ها نیز اولویت‌بندی یادشده رعایت شود. در این زمینه دو نکته گفتنی است.

نکته اول اینکه، گاهی گفته می‌شود بانک‌ها وظیفه‌ای در قبال عدالت ندارند؛ بلکه هدفشان، صرفاً کسب سود است. پاسخ اینکه، مطابق ادبیات «گزارشگری پایداری» - که در ایران نیز اخیراً مورد تأکید بانک مرکزی قرار گرفته است - بانک‌ها موظف هستند به آثار و پیامدهای عملکردشان پیرامون پرداخت تسهیلات بانکی توجه کنند و پیامدهای عملکردشان را از حیث زیست‌محیطی، منافع و زیان‌های اجتماعی (از جمله عدالت اجتماعی و منطقه‌ای) و غیره گزارش کنند.

افزون‌براین، قوانین بالادستی کشور نیز ضرورت چنین چیزی را اثبات می‌کنند. مطابق بند ۲ اصل ۴۳ قانون اساسی، اقتصاد جمهوری اسلامی ایران، براساس ضوابطی همچون «تأمین شرایط و امکانات کار برای همه کسانی که قادر به کار هستند» استوار است. همچنین، براساس اصل ۴۸ قانون اساسی، توزیع فعالیت‌های اقتصادی میان استان‌ها و مناطق مختلف کشور، نباید تبعیض‌آمیز باشد. ازاین‌رو، هر منطقه، باید به فراخور نیازها و استعداد رشد خود، سرمایه و امکانات کافی در دسترس داشته باشد (قانون اساسی، ۱۳۹۷).

از طرفی مطابق بند (الف) ماده ۲ قانون بانک مرکزی (مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۲)، یکی از اهداف قانون بانک مرکزی، کمک به تحقق اهداف و احکام اقتصادی مندرج در قانون اساسی است. در نتیجه بانک مرکزی موظف است که در راستای تحقق اصل ۴۳ و ۴۸ قانون اساسی کمک نماید. همچنین، مطابق بند (ث) ماده ۲، یکی دیگر از اهداف قانون بانک مرکزی، مدیریت اعتبارات و جریان نقدینگی کشور به‌منظور تأمین مالی پایدار و عادلانه واحدهای اقتصادی و خانوارها و جلوگیری از توزیع و انباشت غیرقانونی ثروت است. بنابراین، بانک مرکزی موظف است تسهیلات بانکی را به‌نحوی مدیریت کند که عدالت منطقه‌ای در تأمین مالی محقق شود.

باوجوداین، به‌منظور کاهش ریسک نکول تسهیلات بانکی و جلوگیری از متضرر شدن بانک‌ها، اقداماتی ضروری است از جمله: ۱. پرداخت «تدریجی» تسهیلات، «ظرفیت‌سازی» در مناطق (مثلاً ایجاد «ظرفیت» برای پذیرش نوآوری‌های موجود و همگرا کردن «ظرفیت‌های واگرای» مناطق) و پرهیز

از تزریق سریع و حجم تسهیلات به مناطق اولویت‌های اول و دوم؛ ۲. حمایت بانک مرکزی از بانک‌ها در راستای تحقق عدالت منطقه‌ای و پرهیز از رویکرد دستوری محض؛ ۳. استفاده از سیاست‌های مکمل توسط سایر سازمان‌ها در کنار سیاست‌های بانک مرکزی.

نکته دوم اینکه، مقایسه وضع موجود عملکرد بانک‌ها با استفاده از داده‌های مانده کل تسهیلات و سپرده‌های بانکی در بازه ۱۱ ساله ۱۳۹۰-۱۴۰۰ (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۴) نشان می‌دهد که این عملکرد، همسو با اولویت‌بندی پنجگانه یادشده نبوده، بلکه عمدتاً تابع مکانیسم‌های بازاری تشدیدکننده نابرابری بوده است. این درحالی است که اگر اولویت‌بندی یادشده رعایت نشود و استان‌های توسعه‌یافته (اولویت ۴ و ۵) بیشتر بهره‌مند شوند، تسهیلات بانکی، یا موجب رشد تولید در این مناطق می‌شود (که خلاف اولویت است) یا با انحراف از تولید، باعث تورم در کل کشور (از جمله در استان‌های کم‌درآمد) می‌شود. به‌دیگرسخن، «خلق پول در استان‌های پردرآمد، یا نابرابری منطقه‌ای را تشدید می‌کند یا هزینه آن به استان‌های کم‌درآمد تحمیل می‌شود». ارزیابی عملکرد بانک‌ها در بازه یادشده نشان می‌دهد:

۱. میانگین ۱۱ ساله «نسبت تسهیلات به سپرده» برای برخی استان‌های اولویت ۵ (سمنان: ۰.۹۷، زنجان: ۰.۹۴) از برخی استان‌های اولویت ۱ و ۲ (سیستان و بلوچستان: ۰.۵۹، قم: ۰.۶۱، خراسان رضوی: ۰.۵۹) بیشتر است. حتی اگر مطابق جزء (۱) بند (پ) ماده (۱۰) برنامه هفتم پیشرفت (مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۳)، نسبت تسهیلات به سپرده در این استان‌ها افزایش ۲۰ درصدی پیدا کند، باز هم این نسبت در استان‌های کمتر توسعه‌یافته یادشده، کمتر از همین نسبت در استان‌های اولویت ۵ است. هرچند که برنامه هفتم، براساس اولویت‌بندی پنجگانه یادشده، هدف‌گذاری نشده است و از این رو، نمی‌توان از حیث عدم رعایت اولویت‌بندی پیش‌گفته، به آن ایراد گرفت، اما بهتر است که قانون برنامه هفتم در این زمینه اصلاح شود. افزون‌براینکه، اساساً شاخص «نسبت تسهیلات به سپرده استانی» به تنهایی مناسب نیست؛ زیرا مناطق کم‌درآمد، توان سپرده‌گذاری کمتری دارند. از این رو، تسهیلات کمتری نیز دریافت خواهند کرد و چرخه توسعه‌نیافتگی تشدید می‌شود.

۲. براساس شاخص «میانگین ۱۱ ساله تسهیلات مطلق استانی» (تعدیل شده توسط شاخص قیمت تولیدکننده (PPI)) با قیمت ثابت سال ۱۴۰۰، تهران، بیشترین میزان تسهیلات را اخذ می‌کند؛ درحالی‌که

اولویت چهارم می‌باشد. از این رو، پرداخت تسهیلات به تهران در مقایسه با سایر استان‌ها نیازمند بازنگری جدی است. «میانگین تسهیلات مطلق» در تهران، ۱۴۰ برابر خراسان جنوبی (اولویت ۲) و ۱۱۳ برابر سیستان و بلوچستان (اولویت ۱) است. توجیهات رایج (جمعیت زیاد تهران یا وجود اهداف ملی در پروژه‌های تهران یا دریافت تسهیلات توسط دفاتر تهرانی شرکت‌های سایر استان‌ها برای مصرف در آن استان‌ها) قانع‌کننده نیستند؛ زیرا:

* حتی با حذف عنصر جمعیت و استفاده از شاخص «تسهیلات سرانه» به جای «تسهیلات مطلق»، باز هم نابرابری منطقه‌ای شدید است؛ «میانگین ۱۱ ساله تسهیلات سرانه استانی» (تعدیل شده توسط شاخص قیمت تولیدکننده (PPI)) با قیمت ثابت سال ۱۴۰۰، در تهران (۱۹۵۳ میلیون ریال به ازای هر نفر)، ۲۴ برابر سرانه سیستان (اولویت ۱)، ۱۳ برابر کردستان (اولویت ۲) و ۱۱ برابر آذربایجان غربی (اولویت ۲) است.

* حتی اگر «تسهیلات سرانه» تهران مساوی با سایر استان‌ها اعطا شود نیز نابرابری منطقه‌ای کاهش نمی‌یابد؛ زیرا تجمع افراد و صنایع در یک استان، می‌تواند یکی از مکانیسم‌های مهم تشدیدکننده نابرابری منطقه‌ای باشد. مثلاً، اگر جمعیت یک استان، ۱۰ میلیون نفر و جمعیت استان دیگر ۲ میلیون نفر باشد و پرداخت تسهیلات به نحوی صورت گیرد که «سرانه تسهیلات» هر دو استان، مساوی شود در این صورت چرخه خودتقویت‌کننده نابرابری منطقه‌ای شکسته نمی‌شود؛ زیرا مساوی بودن «سرانه تسهیلات» دو استان در چنین شرایطی، به معنای ۵ برابر بودن «تسهیلات مطلق» استان اول است. از این رو، استان اول که جمعیت بیشتری دارد، تسهیلات مطلق بیشتری دریافت می‌کند.

از طرفی بیشتر بودن جمعیت و وجود اثرات تجمع (همچون اثر دسترسی به بازار فروش محصول، بازار کار متراکم و...)، بنگاه‌های استان دوم را ترغیب به مهاجرت به استان اول می‌کند از این رو، سهم فعالیت‌های تولیدی در استان اول افزایش می‌یابد. افزایش سهم فعالیت‌های تولیدی در این استان به مهاجرت نیروی کار به این استان منجر می‌شود و این یعنی استان پرجمعیت، جمعیتش افزایش می‌یابد و افزایش جمعیت، مجدداً تسهیلات مطلق بیشتری را تقاضا می‌کند. از این رو، مطابق سیاست «تسهیلات سرانه مساوی» باید تسهیلات مطلق بیشتری به آنها پرداخت شود تا تسهیلات سرانه مساوی بماند! در نتیجه، این سیاست، لزوماً به کاهش نابرابری منطقه‌ای منجر نمی‌شود و حتماً باید شاخص «تسهیلات مطلق» نیز مدنظر قرار گیرد.

* حتی با فرض ملی بودن اهداف سرمایه‌گذاری‌های تهران، نباید از «سیاست‌های کورفضایی»^۱ استفاده شود که نابرابری منطقه‌ای را تشدید می‌کند؛ بلکه باید از سیاست‌های مکان‌محور^۲ استفاده شود که به توزیع عادلانه فعالیت‌های اقتصادی میان مناطق منجر می‌شود.

* ادعای مصرف تسهیلات تهران در سایر استان‌ها «بدون تفکیک استانی داده‌های دفاتر شرکت‌ها» قابل اثبات نیست. پیشنهاد می‌شود سیستم بانکی هنگام پرداخت تسهیلات، شرکت‌ها را براساس استانی که محصولشان را در آنجا تولید می‌کنند، از یکدیگر تفکیک نماید. مثلاً اگر یک شرکت شیلات مازندران، به واسطه دفترش در تهران تسهیلات دریافت می‌کند، این تسهیلات به‌عنوان تسهیلات استان مازندران ثبت شود تا به‌صورت شفاف، سهم واقعی هر استان، از تسهیلات دریافتی مشخص شود و بتوان ارزیابی دقیقی نسبت به ادعای یادشده داشت.

۳. پس از تهران، بالاترین میانگین تسهیلات سرانه، متعلق به یزد (۴۴۳ میلیون ریال به نفر) و سمنان (۳۹۱ میلیون ریال به نفر) است که اولویت ۵ دارند. این مبالغ تقریباً ۵ برابر سرانه سیستان (اولویت ۱) و ۳ برابر سرانه کردستان (اولویت ۲) است. این درحالی است که شاخص یادشده شاخص تسهیلات سرانه است که عنصر جمعیت در آن حذف شده است و دفاتر شرکت‌های سایر استان‌ها نیز در یزد و سمنان حضور ندارند! اگر هم جمعیت، مدنظر قرار گیرد، جمعیت سیستان و کردستان بیش از جمعیت یزد و سمنان است (مثلاً جمعیت سیستان، ۴ برابر سمنان می‌باشد) باوجوداین، سیستان و کردستان، «تسهیلات مطلق» کمتری دریافت کرده‌اند. تنها علت این امر این است که یزد و سمنان، اولویت ۵ (پردرآمد بدون تله توسعه) هستند؛ یعنی بانک‌ها همسو با مکانیسم‌های بازار، تسهیلات‌دهی کرده‌اند و نه برای تحقق عدالت منطقه‌ای.

جمع‌بندی

بازار بی‌ضابطه به تشدید نابرابری منطقه‌ای منجر می‌شود و کاهش آن، نیازمند سیاست‌گذاری دولت از جمله سیاست‌های سرمایه‌گذاری در تولید است. از طرفی سیاست‌گذاری در این زمینه نیازمند پاسخ

1. Space-blind Policies
2. Place-Based Policies

به این سؤال است که این سیاست‌ها در کدام مناطق باید اجرا شوند؟ در این مطالعه، اولویت‌بندی استان‌های مختلف ایران براساس داده‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ و به کمک ترکیب دو معیار «تله توسعه منطقه‌ای» و «درآمد سرانه استانی» صورت گرفته است. تله توسعه منطقه‌ای، وضعیت منطقه‌ای است که نمی‌تواند پویایی اقتصادی خود را از حیث «درآمد سرانه منطقه‌ای»، «نسبت اشتغال منطقه» و «بهره‌وری نیروی کار منطقه»، نسبت به «گذشته» خود حفظ کند، یا عملکرد ضعیفی نسبت به مقیاس «ملی» دارد. مطابق یافته‌های تحقیق، براساس محاسبات بدون نفت، ۱۴ استان گرفتار یا در معرض تله شناسایی شدند و نشان داده شد که نتایج محاسبات بدون نفت، وضعیت تله توسعه منطقه‌ای را دقیق‌تر از محاسبات بانفت نشان می‌دهد. از طرفی استان‌ها در سه گروه پردرآمد، درآمد متوسط و کم‌درآمد تقسیم شدند. سپس با توجه به دو مبنای هنجاری اسلامی که «رفع فقر» و «فراهم کردن زمینه اشتغال» را وظیفه حاکمیت اسلامی می‌داند، استان‌های ایران ذیل ۵ دسته، اولویت‌بندی شدند: استان‌های کم‌درآمد و گرفتار تله توسعه (اولویت اول)، استان‌های کم‌درآمد بدون تله توسعه (اولویت دوم)، استان‌های درآمد متوسط گرفتار تله توسعه (اولویت سوم)، استان‌های پردرآمد گرفتار تله توسعه یا استان‌های درآمد متوسط بدون تله توسعه (هر دو ذیل اولویت چهارم) و استان‌های پردرآمد بدون تله توسعه (اولویت پنجم). مطابق یافته‌های تحقیق، ایلام، چهارمحال و بختیاری، سیستان و بلوچستان و قم، اولویت اول، استان‌های آذربایجان غربی، اردبیل، خراسان جنوبی، رضوی و شمالی، کردستان، گلستان و لرستان اولویت دوم هستند و یزد، سمنان و زنجان نیز اولویت پنجم سیاست‌گذاری هستند.

متناسب با اولویت‌بندی پیش‌گفته، پیشنهادهای سیاستی متفاوتی قابل ارائه است. در دو دسته اول، سیاست‌های سرمایه‌گذاری در «پذیرش فناوری‌های موجود» از سایر مناطق، اما در دسته سوم و چهارم، سیاست‌های «نوآوری در مرز فناوری» پیشنهاد می‌شود. همچنین، در مناطق ذیل دو دسته اول، پیشنهاد می‌شود دولت با سیاست‌هایی مانند ارائه اطلاعات آمایشی، تخفیف‌های مالیاتی برای سرمایه‌گذاران و قانون حداقل دستمزد منطقه‌ای، موجب تشویق بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری در این مناطق شود که البته ارزیابی موفقیت این بسته سیاستی نیازمند پژوهش‌های موردی مکان‌محور درباره استان‌های یادشده است.

افزون‌براین، پیشنهاد می‌شود سازوکارهای تأمین مالی بانکی متناسب با اولویت‌های پنجگانه یادشده،

جهت‌دهی شوند و به موازات آن با اجرای سیاست‌های مکمل و همچنین پرداخت تدریجی تسهیلات و «ظرفیت‌سازی» در مناطق محروم، شرایط اقتصادی برای متضرر نشدن بانک‌ها و توسعه یافتن مناطق محروم فراهم شود. با وجود این، ارزیابی عملکرد سیستم بانکی در بازه ۱۳۹۰-۱۴۰۰ نشان می‌دهد عملکرد بانک‌ها فاصله نسبتاً زیادی با این اولویت‌ها دارد؛ به طوری که شاخص‌هایی مانند «نسبت تسهیلات به سپرده» و «تسهیلات سرانه» در برخی استان‌های اولویت چهارم و پنجم بالاتر از استان‌های اولویت اول و دوم است. حتی اگر این دو شاخص در همه استان‌ها برابر شود، لزوماً نابرابری منطقه‌ای کاهش نمی‌یابد؛ بلکه چرخه‌های خودتقویت‌کننده نابرابری منطقه‌ای تداوم می‌یابند، زیرا عنصر جمعیت نیز اهمیت دارد. از این رو، در پرداخت تسهیلات بانکی، شاخص «تسهیلات مطلق» و شاخص‌های دیگر نیز باید مورد توجه قرار گیرند که البته ارائه شاخص‌های مناسب در این زمینه، نیازمند پژوهش‌های دیگری است.^۱

۱. فایل پیوست و محاسبات این تحقیق را می‌توانید از طریق ایمیل به نویسنده دریافت نمایید.

منابع

- آزاده، منصوره اعظم، و تیزچنگ، مهسا. (۱۳۹۹). فراتحلیل نابرابری در برنامه‌های توسعه منطقه‌ای. فصلنامه علمی برنامه‌ریزی رفاه توسعه اجتماعی، (۴۲)، ۳۹-۱. <https://doi.org/10.22054/qjsd.2020.11921>
- آزادی، عباس، دل‌انگیزان، سهراب، و فلاحتی، علی. (۱۳۹۸). بررسی توسعه منطقه‌ای از دولت‌های سوم تا یازدهم (۱۳۶۰-۱۳۹۲) در ایران. اقتصاد و توسعه منطقه‌ای، ۲۶ (۱۷)، ۳۲-۱. <https://doi.org/10.22067/erd.v26i17.72964>
- اسکندری عطا، محمدرضا، مهرگان، نادر، پورفرج، علیرضا، و کریمی پتانلار، سعید (۱۳۹۸). تحلیل فضایی نابرابری منطقه‌ای با تأکید بر عوامل محیطی و سیاسی. اقتصاد و توسعه منطقه‌ای، (۱۸)، ۲۱۹-۱۹۷. <https://doi.org/10.22067/erd.v26i18.72081>
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران. (۱۴۰۴). مانده کل تسهیلات و سپرده‌های ریالی و ارزی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری به تفکیک استان. <https://cbi.ir/category/6068.aspx>
- پریزادی، طاهر، و میرزازاده، حجت. (۱۳۹۷). توسعه منطقه‌ای در ایران با رویکرد عدالت توزیعی. تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۱۸ (۵۰)، ۱۷۹-۱۹۸. Doi: 10.29252/jgs.18.50.179
- جعفری، فیروز، حاتمی، افشار، و کرمی، سونیا. (۱۳۹۹). تحلیل فضایی توسعه منطقه‌ای استان‌های کشور بر مبنای شاخص‌های اقتصادی. نشریه علمی جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۲۴ (۷۴)، ۶۱-۷۲. Doi: 10.22034/GP.2021.10901
- حسینی، سیدرضا. (۱۳۹۳). سازوکارهای تأمین اجتماعی در رهیافت اسلامی. معرفت اقتصاد اسلامی، ۵ (۲)، ۸۱-۱۰۶. <https://marefateeqtesadi.nashriyat.ir/node/116>
- صدر، سیدمحمدباقر. (۱۴۱۷ه.ق.). اقتصادنا. دفتر تبلیغات اسلامی.
- ضرابی، اصغر، و ایزدی، ملیحه (۱۳۹۲). تحلیلی بر توسعه منطقه‌ای استان‌های کشور. برنامه‌ریزی فضایی (جغرافیا)، ۳ (۸)، ۱۰۱-۱۱۶. Doi: 20.1001.1.22287485.1392.3.1.6.3.116
- قانون اساسی (۱۳۹۷). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به همراه نظرات تفسیری شورای نگهبان. تهران: پژوهشکده شورای نگهبان.

- مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۲). قانون بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۳). قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳-۱۴۰۷).
- مرکز آمار ایران (۱۴۰۴). <https://amar.org.ir>
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. دفتر مطالعات اقتصادی (گروه توسعه و برنامه‌ریزی). (۱۳۹۳). مجموعه مطالعات منطقه‌ای و آمایش سرزمین در ایران (۱) فراتحلیل نابرابری منطقه‌ای در ایران (ش. ۱۴۰۳۹). مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

References

- Acemoglu, D., Aghion, P., & Zilibotti, F. (2006). Distance to frontier, selection, and economic growth. *Journal of the European Economic Association*, 4(1), 37–74. <https://doi.org/10.1162/jeea.2006.4.1.37>
- Azādeh, M., & Tīzchang, M. (2020). A meta analysis of inequality in regional development programs. *Social Development and Welfare Planning*, (42), 1–39. <https://doi.org/10.22054/qjsd.2020.11921> [In Persian]
- Azādī, A., Delangīzān, S., & Fallāḥatī, A. (2019). Study regional development in the third to eleventh (1981–2013) governments in Iran. *Economics and Regional Development*, 26(17), 1–32. <https://doi.org/10.22067/erd.v26i17.72964> [In Persian]
- Baldwin, R. E., Forslid, R., Martin, P., Ottaviano, G., & Robert Nicoud, F. (2003). *Economic geography and public policy*. Princeton University Press.
- Barca, F. (2009). An agenda for a reformed cohesion policy: A place based approach to meeting European Union challenges and expectations. Independent Report prepared at the request of the European Commissioner for Regional Policy, Danuta Hübner, European Commission, Brussels.
- Central Bank of the Islamic Republic of Iran. (2025). Total balance of rial and foreign currency facilities and deposits of banks and credit institutions by province. <https://cbi.ir/category/6068.aspx> [In Persian]
- Constitution of the Islamic Republic of Iran. (2018). The Constitution of the Islamic Republic of Iran with the interpretative opinions of the Guardian Council. Guardian Council Research Institute. [In Persian]

- Diemer, A., Iammarino, S., Rodríguez Pose, A., & Storper, M. (2022). The regional development trap in Europe. *Economic Geography*, 98(5), 487–509. <https://doi.org/10.1080/00130095.2022.2080655>
- Dunford, M. (2016). Regional development models. In D. Richardson (Ed.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* (Vol. XI, pp. 5637–5656). Wiley.
- Eskandarī-‘Atā, M. R., Mehrgān, N., Pūrfaraj, A., & Karīmī-Petanlar, S. (2020). Spatial analyses of regional inequality with emphasis on environmental and political factors. *Economics and Regional Development*, (18), 197–219. <https://doi.org/10.22067/erd.v26i18.72081> [In Persian]
- Farole, T., Rodríguez Pose, A., & Storper, M. (2011). Cohesion policy in the European Union: Growth, geography, institutions. *Journal of Common Market Studies*, 49(5), 1089–1111. <https://doi.org/10.1111/j.1468.5965.2010.02161.x>
- Hoseīnī, S. R. (2014). The mechanism of social security in Islamic approach. *Knowledge of Islamic Economics*, 5(2), 81–106. <https://marefateeqttesadi.nashriyat.ir/node/116> [In Persian]
- Iammarino, S., Rodríguez Pose, A., & Storper, M. (2019). Regional inequality in Europe: Evidence, theory and policy implications. *Journal of Economic Geography*, 19(2), 273–298. <https://doi.org/10.1093/jeg/lby021>
- Islamic Consultative Assembly. (2023). Law of the Central Bank of the Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Islamic Consultative Assembly. (2024). Law on the Seventh Five Year Development Plan of the Islamic Republic of Iran (2024–2028). [In Persian]
- Ja‘farī, F., Ḥatamī, A., & Karamī, S. (2021). Spatial analysis of regional development based on economic indices in Iran. *Journal of Geography and Planning*, 24(74), 61–72. <https://doi.org/10.22034/GP.2021.10901> [In Persian]
- Kemeny, T., & Storper, M. (2012). The sources of urban development: Wages, housing, and amenity gaps across American cities. *Journal of Regional Science*, 52(1), 85–108. <https://doi.org/10.1111/j.1467.9787.2011.00754.x>
- McCann, P. (2013). *Modern urban and regional economics* (2nd ed.). Oxford University Press.

- McCann, P., & van Oort, F. (2019). Theories of agglomeration and regional economic growth: A historical review. In R. Capello & P. Nijkamp (Eds.), *Handbook of regional growth and development theories: Revised and extended second edition* (pp. 6–23). Edward Elgar.
- Mīrzāzādeh, H., & Parīzādī, T. (2018). Analysis of factors affecting regional development in Iran. *Journal of Applied Researches in Geographical Sciences*, 18(50), 179–198. <https://doi.org/10.29252/jgs.18.50.179> [In Persian]
- Myrdal, G. (1957). *Economic theory and under developed regions*. Methuen.
- Ottaviano, G., & Thisse, J. F. (2004). Agglomeration and economic geography. In J. V. Henderson & J. F. Thisse (Eds.), *Handbook of regional and urban economics* (Vol. 4). Elsevier.
- Parīzādī, T., & Mīrzāzādeh, H. (2018). Regional development in Iran with a distributive justice approach. *Journal of Applied Researches in Geographical Sciences*, 18(50), 179–198. <https://doi.org/10.29252/jgs.18.50.179> [In Persian]
- Pike, A., Rodríguez Pose, A., & Tomaney, J. (2017). *Local and regional development* (2nd ed.). Routledge.
- Research Center of the Islamic Consultative Assembly, Economic Studies Office (Development and Planning Group). (2014). *Collection of regional studies and land planning in Iran (1): Meta analysis of regional inequality in Iran* (Report No. 14039). Research Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Şadr, S. M. B. (1996). *Our economy [Iqtisādunā]*. Islamic Propaganda Office. (In Arabic)
- Storper, M., & Scott, A. J. (2009). Rethinking human capital, creativity and urban growth. *Journal of Economic Geography*, 9(2), 147–167. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbn052>
- Zarābī, A., & Īzādī, M. (2013). Analysis of Iranian provinces development. *Spatial Planning (Geography)*, 3(8), 101–116. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22287485.1392.3.1.6.3> [In Persian]